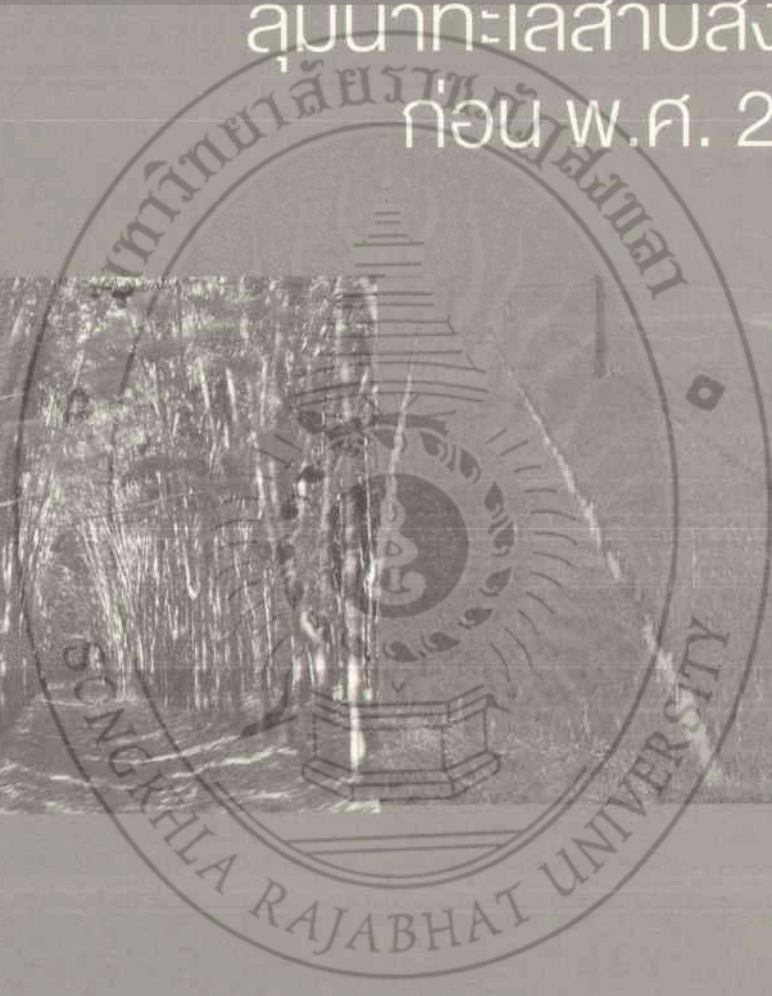

บทที่ 2

สภาพเศรษฐกิจดั้งเดิมของท้องถิ่น
ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา
ก่อน พ.ศ. 2453

สภาพภูมิศาสตร์ที่อุดมสมบูรณ์ของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจของท้องถิ่นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาในช่วงนี้ เป็นเศรษฐกิจพอเพียงชีพในระบบศักดินา ผู้คนในชุมชน โดยเฉพาะชาวนาซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของท้องถิ่น มีเป้าหมายการผลิตเพื่อยังชีพ มีความผูกพันช่วยเหลือซึ่งกันและกันอย่างแน่นแฟ้นจนกลายเป็นภูมิคุ้มกันที่เข้มแข็งของชุมชน แต่ชาวนาต้องประสบกับความทุกข์ยาก เนื่องจากการกดขี่ของเจ้าน้ำที่ และการบุกรุกของรัฐในระบบศักดินา ดังจะกล่าวถึงต่อไป

ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา : สภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมกับการทำนา

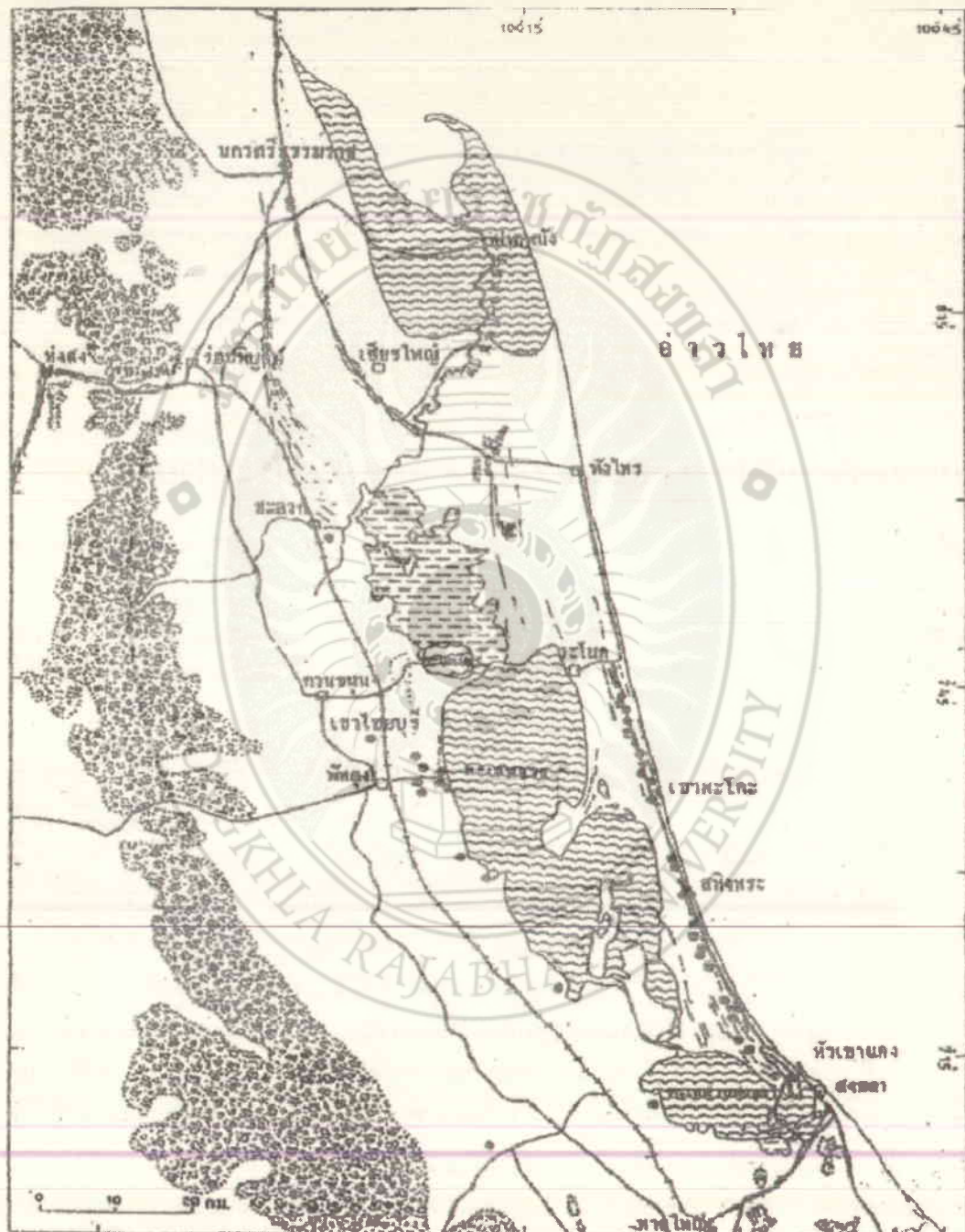
ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา หมายถึง แผ่นดินและลุ่มน้ำขนาดใหญ่ตั้งอยู่ทางฝั่งทะเลตะวันออกของภาคใต้ ระหว่างละติจูดที่ 6 องศา 28 ลิปดา ถึง 7 องศา 58 ลิปดาเหนือ และระหว่างลองจิจูดที่ 99 องศา 47 ลิปดา ถึง 100 องศา 37 ลิปดาตะวันออก ครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด คือ จังหวัดสงขลา (ยกเว้นอำเภอเทพา อำเภอสะบ้าย้อย อำเภอจะนะ อำเภอนาทวี) จังหวัดพัทลุง และอำเภอหัวไทร อำเภอชะอวด ในเขตจังหวัดนครศรีธรรมราช มีเนื้อที่ประมาณ 5,309,356 ไร่ หรือ 8,062.97 ตารางกิโลเมตร¹ ลักษณะภูมิประเทศ มีทั้งส่วนที่เป็นพื้นดินที่มีทางน้ำไหลลงสู่ทะเล และส่วนที่เป็นทะเลสาบ

1. ส่วนที่เป็นพื้นดิน

ส่วนที่เป็นพื้นดินแบ่งเป็น 2 เขต เขตแรก คือ บริเวณที่ราบด้านตะวันออกของทะเลสาบ ได้แก่ สันทรายสทิงพระไปจนถึงฝั่งทะเล เขตที่สอง ได้แก่ บริเวณที่ราบด้านตะวันตกของทะเลสาบ มีพื้นที่ตั้งแต่บริเวณที่ราบริมฝั่งทะเลสาบไปจนจรดบริเวณสันปันน้ำเทือกเขาบรรทัดเป็นแนวยาวเหนือ-ใต้

1.1 บริเวณที่ราบด้านตะวันออกของทะเลสาบ บริเวณที่ราบแห่งนี้ ได้แก่ สันทรายสทิงพระ เป็นแผ่นดินด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ยาวต่อเนื่องจากสันทรายแหลมตะลุมพุกในจังหวัดนครศรีธรรมราช ไปจนถึงหัวเขาแดงในจังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นภูเขาบนปลายแหลมปากอ่าวทะเลสาบสงขลา นับเป็นแนวสันทรายและเป็นแนวชายฝั่งทะเลที่ยาวและเป็นเส้นตรงที่สุดของประเทศ คือ ยาวประมาณ 155 กิโลเมตร ลักษณะทางธรณีสัณฐานเป็นที่ราบ เกิดจากการทับถมตะกอนชายฝั่งทะเลจนเป็นสันทรายปิดกั้นให้เกิดทะเลสาบสงขลา ลักษณะของสันทรายสทิงพระมีสันทรายสูงหลายแนว สลับกับที่ลุ่ม สันทรายสูงเหล่านี้อยู่ทางตะวันออกใกล้แนวชายฝั่งทะเล บางแห่งเป็นพีดติดกันสลับด้วยร่องน้ำ ลักษณะของสันทรายสูงที่กล่าวถึงนี้มีลักษณะต่างกัน จากอำเภอระโนดลงมาจนถึงหัวเขาแดง

บางแห่งมีลักษณะเป็นพืดสันทรายกว้าง 1-2 กิโลเมตร ส่วนภูมิประเทศด้านตะวันตกของสันทรายเป็นที่ราบลาดต่ำลงสู่ทะเลสาบ มีลักษณะเป็นดินตะกอนละเอียดและกักเก็บน้ำทำนาได้ดีโดยอาศัยน้ำฝนตลอดแนวทะเลสาบ² (ภาพที่ 2.1)

ภาพที่ 2.1: แสดงสภาพภูมิประเทศและที่ตั้งชุมชนโบราณในลุ่มทะเลสาบสงขลา

ที่มา: ทิวา ศุภจรรยา, สภาพภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณในลุ่มทะเลสาบสงขลา

หนังสือธรรมะ เศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา

1.2 บริเวณที่ราบด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา แผ่นดินด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา เคยเป็นชายฝั่งทะเลมาก่อนการปิดกั้นของสันทรายสทิงพระ มีสภาพภูมิประเทศเป็นเทือกเขาและภูเขาสูงชัน เป็นแนวเขตด้านทิศตะวันตก ซึ่งเป็นเทือกเขาบรรทัดทอดตัวยาวเป็นแนวเหนือ-ใต้ มีความลาดชันสูง ประกอบด้วยยอดเขาต่างๆ มากมาย และค่อยๆ ลาดต่ำลงมาทางด้านทิศตะวันออก เป็นพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดสลับลอนชัน จนถึงที่ราบลุ่มตลอดแนวชายฝั่งทะเลสาบ บริเวณที่ราบลุ่มมีแม่น้ำลำคลองไหลจากภูเขาผ่านลงสู่ทะเลสาบมากมาย (ภาพที่ 2.2) ทำให้บริเวณที่ราบเหล่านี้มีความอุดมสมบูรณ์ ประกอบกับมีลักษณะภูมิอากาศเป็นแบบมรสุมเขตร้อน โดยได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้พัดผ่านทะเลอันดามัน เริ่มตั้งแต่เดือนพฤษภาคม ทำให้มีฝนตกในช่วงเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนกันยายน เป็นการเริ่มฤดูฝนช่วงแรกและเริ่มฤดูฝนช่วงหลัง ในระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนมกราคม ในช่วงนี้จะมีฝนตกชุกเนื่องจากได้รับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งพัดผ่านอ่าวไทยเข้าหาฝั่งอย่างเต็มที่ โดยไม่มีเทือกเขาเป็นเขตกำบังลม หลังจากนั้นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาจะอยู่ในช่วงฤดูร้อนเป็นระยะเวลาสั้นๆ คือ ประมาณ 3 เดือน เริ่มตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ไปสิ้นสุดเดือนเมษายน³ การที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีช่วงฤดูฝนที่ยาวนานและมีทางน้ำไหลผ่านที่ราบลุ่มจำนวนมาก ส่งผลให้บริเวณนี้มีความสมบูรณ์สูงเหมาะแก่การทำนาทำไร่อย่างยิ่ง

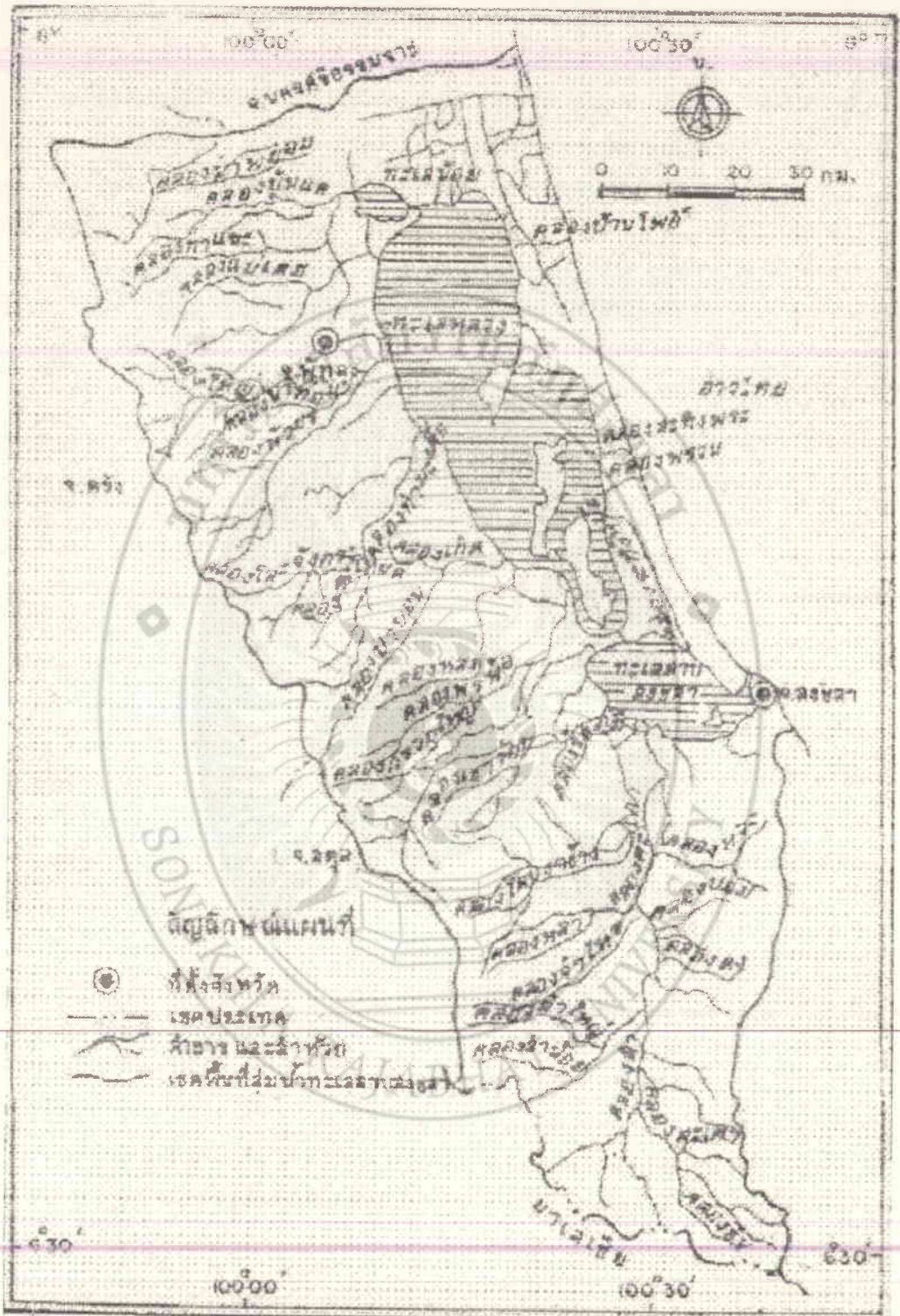
2. ส่วนที่เป็นทะเลสาบ

ส่วนที่เป็นทะเลสาบมีอาณาเขตครอบคลุมเขตจังหวัดสงขลา จังหวัดพัทลุง และจังหวัดนครศรีธรรมราช อยู่ระหว่างละติจูด 7 องศา 5 ลิปดาเหนือ และลองจิจูด 100 องศา 4 ลิปดาตะวันออก มีพื้นที่ประมาณ 1,042.6 ตารางกิโลเมตร มีรูปร่างเป็นแนวยาวตามชายฝั่งทะเลจากทิศเหนือไปยังทิศใต้ประมาณ 75 กิโลเมตร ความกว้างจากทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออก ประมาณ 20 กิโลเมตร มีความลึกประมาณ 1.5-2.5 เมตร ตลอดทั้งปี แบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ

2.1 ทะเลสาบตอนล่าง เรียกว่า ทะเลสาบสงขลา เป็นส่วนที่ติดต่อกับทะเล มีอาณาเขตตั้งแต่ปากทะเลสาบขึ้นไปจนถึงช่องแคบปากกรอ มีพื้นที่ประมาณ 185.8 ตารางกิโลเมตร สภาพน้ำเป็นทั้งน้ำเค็ม และน้ำกร่อย

2.2 ทะเลสาบตอนกลาง เรียกว่า ทะเลหลวง มีพื้นที่ประมาณ 828.6 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของทะเลสาบสงขลา สภาพน้ำเป็นน้ำจืดตั้งแต่อำเภอปากพะยูนลงมา และเป็นน้ำกร่อย บริเวณช่องแคบปากกรอ

2.3 ทะเลสาบตอนบน ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 320 ตารางกิโลเมตร โดยเริ่มจากบริเวณอำเภอหัวไทรและอำเภอชะอวด ลงมาจนถึงบริเวณทะเลน้อย มีลักษณะเป็นที่ลุ่มน้ำขังและป่าพรุปกคลุมด้วยป่าชายเลนที่เปลี่ยนสภาพมาเป็นป่าเสม็ด ป่าจูดและที่ดอน ส่วนล่างสุดของบริเวณนี้ เป็นทะเลสาบน้ำจืด เรียกว่า ทะเลน้อย ซึ่งอยู่คนละส่วนกับทะเลหลวง แต่มีลำคลองเชื่อมต่อกับทะเลสาบสองส่วนเข้าด้วยกัน มีเนื้อที่ประมาณ 27.2 ตารางกิโลเมตร เป็นทะเลสาบน้ำจืดที่มีพืชและสัตว์น้ำนานาชนิด รอบๆ เป็นป่าพรุนขนาดใหญ่ เรียกว่า “พรุควนเคร็ง” มีเนื้อที่ 195,545 ไร่ อยู่ในเขตรอยต่อของ

ภาพที่ 2.2: ระบบลำน้ำของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาโดยสังเขป

ที่มา: ปณัญญา ทัศนพร และคณะ, แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา, กรมพัฒนาที่ดิน 2541, หน้า 13.

หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา

จังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา และจังหวัดนครศรีธรรมราช⁴

ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติมาก โดยเฉพาะในทะเลสาบสงขลา เต็มไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด เช่น กุ้ง ปู ปลา หอย นกน้ำ และพืชน้ำที่เป็นอาหาร ทั้งของคนและสัตว์ เช่น สาหร่ายทะเล เป็นต้น มีผู้กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาไว้มากมาย เช่น โกวิท เอนกชัย ชาวท่าคูระ อำเภอสิงหนคร ได้กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของทะเลสาบในอดีต ในหนังสือ เมืองโบราณไว้ดังนี้

...ทะเลสาบสงขลา คือ ทะเลสาบรส เพราะน้ำทะเลเค็มทั้งรสเค็ม รส กร่อย และรสจืด แบ่งช่วงกันอย่างน่าประหลาด ด้านสงขลาตั้งแต่ปากอ่าว ทะเลสาบหัวเขาแดง จนกระทั่งถึง เกาะยอ น้ำค่อนข้างเค็มจัด เป็นเขตที่กุ้งก้ามกรามมาผสมพันธุ์วางไข่ พอถูกกุ้งโตหน่อยก็จะอพยพมาที่น้ำกร่อย ในทะเลสาบกุ้งปลาชุมจริงๆ ตอนยังเด็ก ๆ จำได้ว่าแม่กุ้งตัวใหญ่มาก ที่เด็ก ๆ กลัวกันมาก คือ ปลาชะโด ตัวคล้ายๆ ปลาช่อน แต่ตัวใหญ่กว่ามาก เวลาเล่นน้ำ มันมักว่ายน้ำพุ่งชนหน้าอก ปลาในทะเลสาบมีหลายชนิด มีพวกสกุลปลาตะเพียน และที่พบบ่อยที่สุด คือ หัว (ตะ) กั่ว ตัวเล็ก ๆ สมัยก่อนกุ้งปลาดีขึ้นมาให้กินถึงหน้าบ้านได้บ้าน...⁵

สอดคล้องกับการเสวนากลุ่มที่ตำบลพญาขัน อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง ที่กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของบริเวณลุ่มน้ำในอดีตว่า "กับข้าว (อาหาร) ไม่ต้องซื้อ ได้ดูบ้านมีปลาทั้งนั้น แม้แต่ในน้ำข้าวปลาอย่างแรง (ปลามากมาย) แต่แรกสมบูรณ์ตามใจเอากินนี้"⁶

ความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ทั้งส่วนที่เป็นทะเลสาบและพื้นดิน ประกอบกับการมีแม่น้ำลำคลองหลายสายไหลผ่านที่ราบลุ่มทะเลสาบ ช่วยให้บริเวณนี้เหมาะแก่การเพาะปลูก โดยเฉพาะการปลูกข้าวอย่างยิ่ง ซึ่งต่อมาบริเวณดังกล่าวกลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของภาคใต้ และเป็นที่ตั้งของชุมชนที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาเป็นระยะเวลายาวนาน

ชานา : การผลิตเพื่อยังชีพ

การที่สภาพภูมิศาสตร์ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาอุดมด้วยทรัพยากรธรรมชาติทั้งบนพื้นดินและในทะเลสาบ ส่งผลให้มีผู้คนเข้ามาอาศัยและตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนในบริเวณนี้มาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยเฉพาะคาบสมุทรสิงหนครมีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่างๆ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา ส่วนฝั่งตะวันตกของทะเลสาบ ได้พบร่องรอยของแหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอเมือง และอำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง มากมายหลายแห่งเช่นกัน⁷

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในบริเวณนี้ พอจะยืนยันได้ว่า ก่อนสมัยอยุธยาชุมชนบริเวณนี้ ทำการค้าขายติดต่อกับต่างชาติซึ่งส่วนใหญ่เป็นการค้าขายของป่าที่ยังไม่แปรรูป ทั้งนี้เพราะพื้นที่อุดมสมบูรณ์ ผู้คนไม่เดือดร้อนเรื่องอาหาร จึงไม่มีความจำเป็นต้องบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนาเพิ่มขึ้น ดังนั้นสภาพของชุมชนชานาจึงยังไม่ปรากฏชัดเจน แต่เมื่อถึงสมัยอยุธยามีการขยายตัวของชุมชนอย่างต่อเนื่อง เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรม สภาพการเป็นชุมชนชานา

ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จึงปรากฏชัดขึ้นตั้งแต่นั้นมาจนถึงปัจจุบัน⁸

พัฒนาการของชาวนา โดยเฉพาะเศรษฐกิจจะปรับเปลี่ยนอย่างเนื่องเข้ามา เพราะกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีความอุดมสมบูรณ์สูง ทำให้ชาวนามีความพอเพียงค่อนข้างมาก จึงไม่มีความจำเป็นต้องกระตือรือร้นเปลี่ยนแปลงทั้งวิธีการผลิตและวิถีชีวิตของตน ดังนั้นตลอดระยะเวลาในช่วงนี้ ชาวนาจึงผลิตข้าวโดยมีเป้าหมายเพื่อการยังชีพเป็นสำคัญ มีการทำนาแบบดั้งเดิม คือ ใช้แรงงานคน แรงงานสัตว์เลี้ยง และเครื่องมือในการผลิตง่ายๆ ทำให้การทำนาเป็นงานที่หนักและต้องใช้แรงงานมาก เพื่อให้สามารถเพาะปลูกได้ทันในแต่ละฤดูกาลผลิต ซึ่งแรงงานในครอบครัวไม่สามารถดำเนินการได้ทัน ดังนั้นชาวนาจึงต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกันอย่างจริงจัง ตลอดจนมีระบบความเชื่อที่สร้างคุณธรรมและจิตสำนึกร่วมของชุมชน จนกลายเป็นพลังสำคัญที่ทำให้ผู้คนในชุมชนเกาะเกี่ยวกันแน่น สามารถป้องกันภัยคุกคามจากภายนอกชุมชนได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตามแม้สภาพในท้องถิ่นจะมีความอุดมสมบูรณ์สูง ผู้คนในชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ แต่การแลกเปลี่ยนซื้อขายก็ยังปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไป โดยชุมชนชาวนาหรือชุมชนเกษตรกรรมจะแลกเปลี่ยนกันมากกว่าการซื้อขาย ทั้งนี้เพื่อให้พอเพียงในสิ่งจำเป็นเท่านั้น ส่วนการซื้อขายจะปรากฏชัดเจนในชุมชนเมืองมากกว่าชุมชนชาวนาหรือชุมชนเกษตรกรรม ซึ่งจะกล่าวถึงดังนี้

1. การทำนาแบบดั้งเดิม

การทำนาเป็นอาชีพที่สำคัญของคนส่วนใหญ่ในกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา โดยทำกันมากในเขตที่ราบลุ่มอำเภอกระโน็ด จังหวัดสงขลา และจังหวัดพัทลุง โดยเฉพาะที่พัทลุง พื้นที่ที่เหมาะสมแก่การทำนา คือ ทุ่งราบศรีชะนาบริเวณคลองลำป่า เขตอำเภอเมือง ทุ่งราบคลองปากประ เขตอำเภควนขนุน และทุ่งราบบางแก้ว บริเวณคลองบางแก้ว เขตอำเภอเขาชัยสน (เดิมอยู่ในเขตอำเภอปากพะยูน)⁹ ผู้คนในเมืองพัทลุงทำนาเป็นอาชีพหลัก ทำกันทุกครัวเรือน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเขียนบรรยายสภาพไร่นาของพัทลุง เมื่อ พ.ศ. 2432 ไว้ว่า "...เมืองพัทลุงมีไร่นาบริบูรณ์มาก เลี้ยงเมืองสงขลาได้ทั้งเมือง คนในเมืองพัทลุงที่จะไม่ทำนาไม่มีเลย เกือบจะเป็นหากินอย่างเดียวด้วยเรื่องทำนาทั้งนั้น ที่แผ่นดินก็อุดมดี"¹⁰

ความอุดมสมบูรณ์ของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ทำให้ชาวนามีอยู่มีกินอย่างไม่ต้องร้อ้นเป้าหมายในการผลิตข้าวจึงผลิตเพื่อยังชีพเป็นสำคัญ ผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภค อาจนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันบ้างเล็กๆ น้อยๆ เพื่อซื้อหาสิ่งจำเป็น ซึ่งมีเป็นครั้งคราว ดังเช่น กรณีของพัทลุง มีการซื้อขายกันน้อยมาก หรือเกือบจะเรียกว่าไม่มีเลยก็ได้ ของที่ซื้อขายกันมีเพียงของป่าเล็กน้อยเท่านั้น¹¹ การทำนาแบบดั้งเดิม มีรายละเอียดที่จะกล่าว ถึงดังนี้

1.1 วิธีการทำนา การผลิตที่มีเป้าหมายเพื่อการยังชีพเป็นหลัก ทำให้ชาวนาขาดแรงผลักดันที่จะพัฒนาวิธีการทำนา เพราะผลผลิตที่ได้มีเพียงพอที่จะบริโภค ดังนั้นวิธีการผลิตจึงยังเป็นแบบดั้งเดิม คือ ทุกขั้นตอนการผลิตตั้งแต่การไถ หว่าน บักดำ เก็บเกี่ยว อาศัยแรงงาน คน แรงงานสัตว์เลี้ยง และน้ำฝนเป็นสำคัญ เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา เช่น ไถ จอบ คราด มีดพร้า เป็นต้น อาจทำขึ้นเอง หรือซื้อจากท้องถิ่นใกล้เคียง

การทำงานที่อาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว ทำให้ชาวนาทำเฉพาะ “นาหยาม” (นาปี) โดยทำทั้งนาดำและนาหว่าน ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ และแรงงานในครอบครัว ส่วนใหญ่ผู้ที่มีนามากแต่มีแรงงานน้อย มักนิยมทำนาหว่าน เพราะใช้แรงงานน้อยกว่า ส่วนผู้ที่มีพื้นที่น้อย และนาอยู่ในที่ลุ่ม มักจะทำนาดำ โดยมีขั้นตอนดังนี้

1.1.1 การหักนา การทำนาโดยใช้แรงงานคน แรงงานสัตว์ และเครื่องมือเครื่องใช้แบบง่ายๆ ทำให้การทำนาเป็นอาชีพที่หนักและยากลำบากมาก ไม่ว่าจะทำนาดำหรือนาหว่านก็ตามซึ่งชาวนาต่างเห็นตรงกันว่า การทำนาเป็นงานที่เหนื่อยยากและ “น่าเวทนา” เริ่มตั้งแต่ การบุกเบิกพื้นที่ซึ่งเรียกว่า “การหักนา” เป็นงานที่เหนื่อยยาก และสุดแสนจะลำบาก การหักนาจะทำทั้งในที่ดอนและที่ลุ่ม ดังนี้

(1) การหักนาในที่ดอน ส่วนใหญ่จะมี 2 ประเภท คือ

1) การหักนาในที่ดอนบริเวณป่าทึบ มีต้นไม้ใหญ่ปะปนอยู่มาก ในกรณีนี้ชาวนาต้องใช้ขวาน มีดพร้าหักโค่นต้นไม้ ซึ่งกว่าต้นไม้ใหญ่จะล้มลงแต่ละต้นต้องใช้แรงงานและเวลานานมาก จากนั้นจะถางต้นไม้เล็กๆ และกอหญ้า ทิ้งไว้ให้แห้งจึงจุดไฟเผา ขุดต่อไม้เล็กๆ ออก ต่อใหญ่ๆ ที่เหลืออยู่ที่ไถรอบๆ เว้นต่อเอาไว้ ค่อยๆ เผาให้มันตายเปื่อยไปเอง แล้วจึงใช้จอบขุดต่อเพื่อปรับเป็นพื้นที่นาต่อไป¹²

2) การหักนาในที่ดอนบริเวณทุ่งหญ้าที่ไม่เคยทำนามาก่อน ถ้ามี “ห้วยชี้แตระ” จะปรับพื้นที่ลำบากมาก

ปรกรณ์ พงศ์จันทร์เสถียร เล่าให้ฟังว่า ทุ่งหญ้าที่มี “ห้วยชี้แตระ” คือ มูลดินสูง ที่เกิดจากไส้เดือนถ่ายมูลไว้ทับถมสูงขึ้นเรื่อยๆ สูงตั้งแต่ 2 คืบจนถึงหัวเข่า บน “ห้วยชี้แตระ” จะมีหญ้าแข็งขึ้นอยู่เต็ม โดยเฉพาะหญ้าหวาย หญ้าหางนกยูง ชาวนากลั่นกันมาก เพราะทั้งหญ้าและดินแข็งมาก ขุดยากต้องใช้จอบขุดเพื่อเอาหัวขึ้นมามีหลาย วันหนึ่งขุดได้เพียงไม่กี่หัว กว่าจะขุดได้หมดต้องใช้เวลาหลายวัน ต่อหนึ่ง “ห้วยชี้แตระ” จากนั้นจึงใช้จอบเสียมปรับพื้นที่ให้เสมอกัน แล้วยกเป็นคันนาเพื่อให้น้ำขังสำหรับใช้วัว ควายไถนาต่อไป¹³

(2) การหักนาในที่ลุ่ม ซึ่งเป็นป่าไม้ที่บ้นัก จะทำได้ง่ายกว่าในที่ดอน

กลิ่น คงฤทธิ, ประจวบ เพชรสังข์, ประเสริฐ หวานสง และแดง นันทวัฒน์ เล่าว่า การหักนาในที่ลุ่ม ในบริเวณป่าที่เรียกว่า “กอเหลาะเหละ” ซึ่งเป็นป่าไม้ที่บ้นัก จะขึ้นอยู่ตรงโน้นบ้าง ตรงนี้บ้าง เป็นไม้ต่ำๆ เล็กๆ ขึ้นเป็นพุ่มแหลมๆ เป็นหย่อมๆ เป็นหนองวัว ควาย และโล่งเตียนอยู่บ้าง ทำง่าย ขุดง่าย ใช้แรงงานตัวเอง เมื่อขุด “กอเหลาะเหละ” แล้ว จะใช้ไม้ปักเป็นเขต ตรงไหนจะทำก่อนก็ถางแล้วเผา ขุดหัวไม้ ออก ปรับพื้นที่เพื่อเตรียมปักดำต่อไป¹⁴

อย่างไรก็ตามการหักนาเป็นงานที่หนักและเหนื่อยยาก ต้องใช้เวลาและแรงงานมาก ดังนั้นชาวนาจะ “หักนา” แต่พอกำลังของตนทำได้เท่าไรก็เท่านั้น

1.1.2 การไถนา จะเริ่มประมาณเดือนพฤษภาคมถึงเดือนมิถุนายน ซึ่งฝนเริ่มตกเพราะได้รับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ พื้นนาเมื่อได้รับน้ำฝนจะคลายความแข็งตัวลง มีสภาพเหมาะที่จะเริ่มไถนา ชาวนาจะพาวัว ควายไปทุ่งนา ตั้งแต่ก่อนหัวรุ่ง (ก่อน 6 นาฬิกา-ผู้เขียน) เพื่อให้

วัวควาย กิน “สอ” (กินหญ้า) คนอาจจะกินอาหารที่บ้านมาก่อนหรือ มากินที่ทุ่งนาก็ได้ หลังจากนั้น พอเริ่มสว่างก็ “ครอบแอก” เพื่อเริ่มต้นไถนา วัวหรือควายคู่หนึ่งจะไถนาได้ประมาณครึ่งไร่ ต่อ “หนึ่งงาย” (ประมาณ 6 ชั่วโมง-ผู้เขียน) จากนั้นก็เลิกไถใน วันนั้น เพื่อให้วัว ควายได้กินหญ้า และ พัก ในระหว่างการไถอาจจะมีการพักเป็นระยะๆ เพื่อให้ วัวควายได้พัก เรียกว่า “พักในแอก”

การไถนาครั้งแรกเรียกว่า “ไถตะ” โดยชาวบ้านจะไถตามความยาวของพื้นที่นา เวียนขวา พยายามให้ผาลไถกินลึกลงไปดิน ประมาณ 5-6 นิ้ว เพื่อพลิกหัวหญ้าขึ้นมา จากนั้นปล่อยให้หญ้าแห้ง ประมาณ 10 วัน พอหญ้าเหี่ยวเฉาตายแล้วก็ “ไถแปร” โดยไถตามส่วนกว้างของพื้นที่นา เวียนขวาเช่นกัน เพื่อให้ตัดกับรอยไถเดิม วิธีนี้จะทำให้ดินร่วนซุย เหมาะแก่การปลูกข้าว

1.2 การทำนาหว่านและนาดำ ชาวนาจะเลือกทำนาดำหรือนาหว่านขึ้นอยู่กับสภาพ พื้นที่และแรงงานในครอบครัวของตนเป็นสำคัญ โดยทั่วไปแล้ว พื้นที่นาลุ่มหรือนาลึกจะทำนาดำ ส่วน พื้นที่ดอนจะทำนาหว่าน การทำนาดำและนาหว่าน ส่วนใหญ่จะมีวิธีการที่คล้ายคลึงกัน ต่างกัน แต่เพียงนาดำต้องเพาะกล้าและทำเทือกในแปลงนาที่ใช้ปักดำ ส่วนนาหว่านไม่ต้องทำเทือก ยกเว้น นาหว่านน้ำตมซึ่งต้องทำเทือกเช่นกัน

1.2.1 การทำนาหว่าน จะเริ่มหว่านเมล็ดข้าวประมาณเดือนมิถุนายนถึงเดือนกรกฎาคม โดยใช้เมล็ดข้าว 1 ถังต่อพื้นที่นา 1 ไร่ จากนั้นไถทับอีกครั้งหนึ่ง เรียกว่า “ไถกลม” ถือว่าเสร็จขั้นตอน การปลูกข้าวนาหว่าน

1.2.2 การทำนาดำ หลังจากไถเรียบร้อยแล้วจะต้องคราดเทือกเพื่อเตรียมปักดำ โดยทั่วไปแล้วจะเริ่มเตรียมแปลงตั้งแต่ประมาณเดือนมิถุนายน เพราะฝนเริ่มตกชุก ดินชุ่มต้งนา พอถึง เดือนกรกฎาคม ก็เริ่มตกกล้าในแปลงเพาะใช้เวลาประมาณ 1 เดือน เมื่อต้นกล้าเจริญงอกงามดีจนสูง ประมาณ 1 ฟุต ก็เริ่มถอนต้นกล้ามาปักดำในแปลงนาได้¹⁵

การทำนาดำส่วนใหญ่ชาวบ้านจะเร่งทำให้เสร็จก่อนเดือนตุลาคมเพื่อจะให้เสร็จทันไป “ลากพระ” เพราะเชื่อว่า ถ้าหากใครได้ “ลากพระ” นอกจากจะได้บุญกุศลมาก ช่วยให้ชีวิตประสบความสำเร็จแล้ว ยังทำให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์อีกด้วย¹⁶

การทำนาดำในบริเวณที่มีน้ำล้น มีหญ้ารกท้วมทิว ชาวนาจะใช้วิธี “เวียนควาย” ซึ่ง เคลือบ สุวรรณรัตน์ และปรากฏ สุวรรณรัตน์ เล่าให้ฟังอย่างน่าสนใจว่า

การเวียนควาย จะต้องใช้ควายประมาณ 20 ตัว เรียกว่า ควายฝูง แล้วออกปากคน สัก 5 คน ถือไม้ไล่ควาย สำหรับคนแจวควาย หรือผู้นำในการไล่ให้ควายวิ่งเวียนเหยียบบกก ต้องใช้คนขำนาญ ไม่อย่างนั้นควายจะไม่วิ่งเวียนเหยียบบกก ส่วนผู้ช่วยไล่ควายคนอื่นๆ จะเป็นใครก็ได้ คอยใช้ไม้ไล่ให้ควายมันวิ่งเวียนเหยียบบกกในนากว่าจะเป็นเทือก ต้องเวียน 2 ครั้ง คือ เวียนทม และเวียนเทือก เวียน ทนแรกเรียกว่า “เวียนทม” ทิ้งไว้ 2-3 วัน ค่อยเวียนอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพื้นที่นาเป็นเทือกแล้ว จึงปลูก ข้าวได้ การเวียนควายจะเริ่มตั้งแต่ 6 โมงเช้า (6 นาฬิกา) พอ 10 โมงเช้า จึงจะหยุดพัก ปล่อยให้ควาย ไปกินหญ้า เพราะถ้าไม่ปล่อยให้ควายไปกินหญ้า ควายมันเหนื่อยมันอาจตายได้¹⁷

1.3 การจัดระบบแบ่งปันน้ำ การทำนาดำและนาหว่าน ถ้าฝนฟ้าเอื้ออำนวย ตกต้อง ตามฤดูกาล ข้าวก็จะอุดมสมบูรณ์ดี จะตั้งท้องออกรวงประมาณเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนมกราคม

และเก็บเกี่ยวได้ประมาณเดือนกุมภาพันธ์ ถึงเดือนเมษายน

ดังนั้นน้ำฝนจึงมีความสำคัญที่สุดในการทำนา ชาวนาจะต้องพยายามหาหนทาง ดูแลและเก็บกักน้ำให้มีเพียงพอสำหรับการเจริญเติบโตของต้นข้าวในแต่ละฤดูกาลเพาะปลูกตามกำลังที่สามารถกระทำได้ ในบริเวณที่มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่านชาวนาจะร่วมแรงร่วมใจ กันสร้าง “ทำนบ” และ “เหมือง” ชักน้ำเข้านาของตนเพื่อหล่อเลี้ยงต้นข้าว ช่วยป้องกันความเสียหายที่จะเกิดแก่ผลผลิตข้าวของตนได้ ส่วนพื้นที่นาที่อยู่ไกลแหล่งน้ำจะได้รับความเสียหายมากกว่าเมื่อมีน้ำไม่เพียงพอแก่การเพาะปลูก

ประพัฒน์ จันทร์อักษร ได้เล่าให้ฟังถึงการร่วมมือร่วมใจกันของชาวนาในการสร้าง “ทำนบ” และ “เหมือง” เพื่อชักน้ำเข้านา อย่างน่าสนใจ ดังนี้

แต่แรกการทำนาจะทำ “ทำนบ” กันคลองสายใหญ่ เรียกว่า “ทำนบหลวง” เพราะราษฎรร่วมแรงร่วมใจทำขึ้นมาเพื่อกันน้ำในคลอง เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วจะทำ “เหมือง” คือคลองขนาดเล็กเพื่อชักน้ำเข้านาของแต่ละคนต่อไป

ในการทำ “ทำนบ” และ “เหมือง” นั้นจะต้องมี “นายนบ” และ “นายเหมือง” เป็นผู้ดำเนินการ “นายนบ” “นายเหมือง” ได้มาจากการคัดเลือกของชาวบ้านในท้องถิ่นนั้น ผู้ใดได้รับการคัดเลือกจะต้องมีหน้าที่ชักชวนชาวบ้านมาร่วมแรงร่วมใจสร้าง “ทำนบ” และ “เหมือง” จนสำเร็จ จึงจะถือว่าหมดหน้าที่ของ “นายนบ” และ “นายเหมือง”

การร่วมแรงร่วมใจกันสร้าง “ทำนบ” หรือ “เหมือง” จะช่วยให้ชุมชนมีความรักใคร่ สมัครสมานสามัคคีกันเป็นอย่างดี ฉะนั้นเมื่อถึงเวลาเพาะปลูก ชุมชนจะตกลงกันให้พื้นที่นาของชาวนาที่อยู่ปลายคลองทำนาก่อนผู้อื่น เพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำจะไหลไปสู่ท้องนาไม่เพียงพอ จากนั้นคนอื่นจึงจะทยอยทำขึ้นมาเรื่อยๆ จนถึงบริเวณต้นคลองเป็นคนสุดท้าย¹⁸ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาในการจัดการเรื่องน้ำที่มีประสิทธิภาพ เห็นอกเห็นใจกัน เอื้ออาทรต่อกัน สังคมจึงอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข ลดความขัดแย้งระหว่างกันได้เป็นอย่างดี

1.4 พันธุ์ข้าวพื้นเมือง การทำนาในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ส่วนใหญ่จะใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง เพราะมีคุณสมบัติทนน้ำได้อย่างดี น้ำท่วมหลายวันต้นข้าวก็ไม่เสียหาย เมล็ดข้าวมีเปลือกหนา ข้าวหลุดจากรวงยากมาก ดังนั้นในบางครั้งเมื่อข้าวสุก ล้มเป็นแพ ถึงแม้จะมีน้ำท่วมบ้าง ซึ่งข้าวจะลอยขึ้นพื้นน้ำ สามารถเก็บเกี่ยวรวงข้าวได้โดยที่เมล็ดข้าวไม่ร่วงหล่นจากรวง¹⁹

1.4.1 การเลือกพันธุ์ข้าว พันธุ์ข้าวพื้นเมืองภาคใต้ และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ

- (1) ข้าวหนัก เป็นข้าวที่ให้ผลผลิตช้า ใช้เวลาประมาณ 8 เดือน จึงจะเก็บผลผลิตได้
- (2) ข้าวกลางปี ใช้เวลาประมาณ 5-6 เดือน จึงจะเก็บเกี่ยวได้
- (3) ข้าวเบา ใช้เวลาประมาณ 3-4 เดือน จึงจะเก็บเกี่ยวได้²⁰

การทำนาจะใช้พันธุ์ข้าวประเภทใด ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่และปริมาณน้ำฝนในแต่ละฤดูกาลเพาะปลูก ในกรณีทำนาในบริเวณที่เป็นพื้นที่ดอนมากๆ จะใช้พันธุ์ข้าวเบา เช่น ข้าวลากา ข้าวดอกไม้ไช

เพราะไม่ต้องใช้น้ำหล่อเลี้ยงต้นข้าวมากนัก เนื่องจากพันธุ์ข้าวเบาใช้ระยะเวลาในการเพาะปลูกสั้น แต่ถ้าเป็นที่นาตอนกลางจะใช้พันธุ์ข้าวกลางปีหรือพันธุ์ข้าวหนัก เช่น ข้าวไข่มดดิน ข้าวฉาง และถ้าเป็นนาลึกจะใช้เฉพาะพันธุ์ข้าวหนักเพียงอย่างเดียว เช่น ข้าวนางหงส์ ข้าวช่อไพร²¹ เป็นต้น นอกจากนี้ในกรณีที่ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล เช่น ฝนดกล่าช้า และมีปริมาณน้ำฝนน้อยกว่าปกติ ชาวนาจะเลือกปลูกเฉพาะข้าวเบา และข้าวกลางปี เพราะถ้าปลูกข้าวหนัก จะมีน้ำไม่เพียงพอที่จะหล่อเลี้ยงต้นข้าวให้เจริญเติบโตได้ น้ำจะแห้งก่อนที่ข้าวจะตั้งท้องออกรวง หรือเมล็ดลีบ ที่เรียกว่า “ข้าวมัน” การทำนา ก็จะไม่ไถผล ลีนเปลื้องทั้งเวลาและแรงงาน

1.5 การรักษาดินข้าว และวิธีการเก็บเกี่ยวข้าวของคนภาคใต้ การดูแลรักษาดินข้าวของชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ไม่แตกต่างจากชาวนาท้องที่อื่นมากนัก ส่วนที่แตกต่าง คือ วิธีการเก็บเกี่ยวข้าว ซึ่งจะกล่าวถึงดังนี้

1.5.1 การบำรุงรักษาดินข้าว ไม่มีความยุ่งยากมากนัก เพียงแต่คอยระบายน้ำในนาข้าวให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม ไม่ต้องใส่ปุ๋ย เพราะพื้นดินอุดมสมบูรณ์ ถ้าจำเป็นจะต้องใส่เพราะดินจืดเนื่องจากผลิตซ้ำในทีเดียวกันหลายครั้ง ก็ใช้มูลวัว มูลควายที่มีอยู่ในคอกโดยไม่ต้องซื้อหา ศัตรูพืชโดยปกติแล้วจะไม่มีแมลง หรือสัตว์มารบกวน เพราะระบบนิเวศน์ไม่ถูกทำลาย พืชสัตว์และแมลงซึ่งเป็นศัตรูของข้าวจะทำลายซึ่งกันและกัน เช่น งูจะกินหนูนาเป็นอาหาร เป็นต้น อย่างไรก็ตามบางครั้งอาจจะมีแมลงรบกวนบ้างแต่ไม่มากนัก เช่น แมงแซงเปิง²² ถั่วมากัดกินต้นข้าว จะทำให้ข้าวแดงตายไปโดยไม่มีทางแก้ไข นอกจากนี้อาจจะมีเพลี้ยบ้าง ชาวนาจะแก้ไขโดยใช้น้ำส้มที่มีกลิ่นแรง เช่น น้ำส้มตาลโตนด ใส่กระบอกแขวนไว้บริเวณที่มีเพลี้ยระบาด หรือถ้ามีพวกนกมารบกวนก็ต้องไปอยู่ “ขนา” ที่ปลูกสร้างไว้ คอยไล่สัตว์เหล่านี้ไม่ให้มาทำอันตรายต้นข้าว เป็นต้น

1.5.2 การเก็บข้าวด้วย “แกะ” ชาวนาจะเริ่มเก็บเกี่ยวข้าวประมาณเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนเมษายน การเก็บเกี่ยวข้าวของภาคใต้ และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จะแตกต่างจากส่วนอื่นของประเทศ โดยภาคใต้และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จะเก็บข้าวด้วย “แกะ” เก็บที่ล่องรวง โดยเก็บแค่คอรวง แล้วนำมามัดรวมกันด้วยขังข้าวเป็นกำ เรียกว่า “เสียง” ซึ่งก่อให้เกิดคุณประโยชน์มากมาย เพราะชาวนาจะสามารถเก็บข้าวได้หมดทุกรวง ร่วงหล่นน้อยที่สุด และเมื่อนำ “เสียงข้าว” ไปจัดวางซ้อนกันอย่างเป็นระเบียบเป็น “ลอมข้าว” ใน “เรือนข้าว” แล้ว จะยิ่งทำให้สามารถเก็บข้าวไว้ได้นานยิ่งขึ้น เพราะคอรวงข้าวจะช่วยผ่อนถ่ายความร้อนในเรือนข้าว ทำให้เมล็ดข้าวร้อนและงันข้าลง²³

การเก็บข้าวด้วยแกะ ใช้ทั้งเวลาและแรงงานค่อนข้างมาก โดยเฉพาะถ้าปีใดทำนาได้ผลดีจะต้องเร่งรีบเก็บให้ทันเวลา มิเช่นนั้นข้าวจะ “ยับ” คือ ข้าวสุกมากจนรวงข้าวเปราะ และแตกหักง่าย จนยากต่อการเก็บเกี่ยว ต้องปล่อยให้เมล็ดร่วงหล่นลงดินโดยเปล่าประโยชน์ ดังนั้นในขั้นตอนการเก็บเกี่ยวข้าว นอกจากชาวนาจะใช้แรงงานในครอบครัวเต็มที่แล้ว ยังต้องขอความช่วยเหลือจากเครือญาติและเพื่อนบ้านให้มาช่วยเก็บเกี่ยวข้าว ซึ่งเรียกว่า ออกปาก หรือขอมือ ตามแต่โอกาส ในบางครั้งข้าวได้ผลสมบูรณ์มากสุกพร้อมกันเกือบทั้งแปลงและเกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ชาวนาจะเก็บเกี่ยวไม่ทัน ข้าวจะเสียหายมาก เกิดปัญหาในการผลิตซ้ำในปีต่อไป

เพื่อแก้ปัญหาที่กล่าวมาแล้ว ชาวนาที่ทำนาในพื้นที่ค่อนข้างมาก จะแบ่งที่นาเป็นส่วนๆ บริเวณ

ที่อยู่ในที่ลุ่มน้ำลึกจะปลูกข้าวหนัก บริเวณที่มีน้ำตื้นขึ้นมาจะปลูกข้าวกลางปี และจะปลูกข้าวเบาในบริเวณที่ดอน²⁴ เมื่อข้าวออกรวงจะสุกไม่พร้อมกันโดยข้าวเบาจะสุกก่อน จากนั้นจึงเป็นข้าวกลางปีและข้าวหนัก ดังนั้นการเก็บเกี่ยวผลผลิต แม้ว่าจะเก็บกับแคะ ก็สามารถเก็บได้ทันโดยจะเก็บข้าวเบาก่อน หลังจากนั้นจึงเก็บข้าวกลางปีและข้าวหนักเก็บหลังสุด ข้าวที่เก็บเกี่ยวได้จะผูกเป็นเลียง ผู้ชายจะหามเลียงข้าวไปเก็บที่ “เรือนข้าว” หรือ “ห้องข้าว” ตามสภาพของบ้านแต่ละหลังและปริมาณข้าวที่มีอยู่ ข้าวที่จัดเก็บเหล่านี้จะจัดเลียงข้าววางซ้อนกันอย่างเป็นระเบียบเป็นลอมเรียกว่า “ลอมข้าว” โดยจะไม่มี การนวดข้าวจนกว่าจะนำมากินหรือแลกเปลี่ยนซื้อขาย

เห็นได้ว่าการทำนาในช่วงนี้ แทบจะไม่มีต้นทุนการผลิต การทำนาจะใช้แรงงานภายในครอบครัว เครื่องมือ และผู้คนในชุมชนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนา ดังนั้นการทำนาจะได้ผลสมบูรณ์มากน้อยเพียงใด จึงขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝนในแต่ละฤดูกาลเพาะปลูก ถ้าปีใดฝนตกหนักมีน้ำมากเกินไปจนไหลนองท่วมขังไร่นา จน “นาล่ม” ข้าวเสียหายไม่สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ แต่ถ้าปีใดฝนแล้ง มีน้ำไม่เพียงพอกับการเพาะปลูกการทำนา ก็จะไม่ได้อะไร ข้าวไม่สมบูรณ์ไม่ตั้งท้องออกรวง หรือข้าวเมล็ดลีบ เรียก “ข้าวมัน” เวลาและแรงงานที่ทุ่มเทไปในแต่ละฤดูกาลผลิตด้วยความเหนียวยาก ก็จะสูญเสียไปโดยเปล่าประโยชน์ ดังนั้นชาวบ้านบางคนจึงกล่าวว่า การทำนาเป็นเรื่องที่หนัก เหน็ดเหนื่อย ยากลำบาก และน่าเวทนา²⁵

ดังนั้นพอจะกล่าวได้ว่า สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ต้องตามฤดูกาล ข้าวในนาได้ผลสมบูรณ์ สภาพความเป็นอยู่ก็จะเป็นสุข แต่ถ้าปีใดฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล เช่น ฝนตกมากเกินไป ทำให้นาล่ม หรือฝนแล้งอย่างหนัก ทำให้ “ข้าวมัน” ทำนาไม่ได้ผลชาวบ้านก็จะเดือดร้อน ความเป็นอยู่ก็จะขัดสนไปด้วย เกิดใจผู้ร้ายขูดขุม มีการลักขโมยเกิดขึ้นบ่อยครั้ง ซึ่งส่วนใหญ่จะขโมยวัว ควาย²⁶ ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดความจำเป็นที่ชาวบ้านในชุมชนจะมีความผูกพันกันอย่างเหนียวแน่น ทั้งในรูปของเครือญาติ การดอง การเป็นเกลอ และการแลกเปลี่ยนแบ่งปันกัน การเอื้ออาทรต่อกัน ต่างฝ่ายต่างช่วยปกป้องทั้งชีวิตและทรัพย์สินซึ่งกันและกัน และขยายออกไปยังชุมชนอื่นๆ เพื่อสร้างเครือข่ายปกป้องตนเองให้เข้มแข็งขึ้น ทดแทนอำนาจรัฐที่ไม่ปฏิบัติหน้าที่อย่างจริงจัง

2. ความเชื่อที่สร้างคุณธรรมและจิตสำนึกร่วมของชุมชน

ชาวบ้านลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องรุกขเทวดา และสิ่งเหนือธรรมชาติอื่นๆ มากมาย โดยเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้จะให้คุณ และโทษแก่ชีวิตตลอดจนการประกอบอาชีพของตน ถ้าผู้ใดเช่นสรวง และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้อย่างถูกต้อง จะทำให้ผู้นั้นมีความสุขความเจริญในชีวิต แต่ถ้าไม่ได้ทำก็เชื่อว่าจะส่งผลต่อการประกอบอาชีพของตนในเวลาไม่นานนัก เช่น ความเชื่อต่อไปนี้

2.1 ความเชื่อเกี่ยวกับการลากพระ ชาวบ้านลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา เชื่อว่าการได้ “ลากพระ” ในเทศกาลออกพรรษา จะช่วยให้การทำนาได้ผลอุดมสมบูรณ์ ชีวิตมีความสุขร่มเย็น ถ้าละเลยจะทำให้การทำนาไม่ได้ผลดี เห็นได้ชัดกรณีชาวบ้านเมืองสงขลา มีความเลื่อมใสการลากพระ เพราะเชื่อว่าทำให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ ต่อมาเจ้าเมืองได้ออกประกาศห้ามลากพระเป็นเวลาหลายปี

เพราะเกิดทะเลาะวิวาทกันขึ้นจากการเบียดเสียดกันแย่งชิงลาภพระ บังเอิญการทำนาไม่ได้ผลตั้งแต่นั้นมา ชาวนาเชื่อว่าการที่เป็นเช่นนั้นเพราะพวกตนไม่ได้ลาภพระ²⁷ เป็นต้น

2.2 ความเชื่อเรื่องแม่โพสพ ความเชื่อที่สำคัญและปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตการทำนา คือ ความเชื่อเรื่อง “แม่โพสพ” ชาวนาทุกคนเชื่อว่า การได้เช่นสรวงบูชา “แม่โพสพ” อย่างถูกต้องตามประเพณี ด้วยความศรัทธา จริงใจ และทำอย่าง ต่อเนื่องทุกฤดูกาลผลิต จะนำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่ผู้ปฏิบัติทั้งด้านส่วนตัวและการประกอบอาชีพ การเชื่อในอำนาจและตระหนักถึงพระคุณของ “แม่โพสพ” ที่ทำให้ชาวนาปลูกข้าวได้ผลบริบูรณ์ จนสามารถเลี้ยงครอบครัวและเพื่อนมนุษย์ได้อย่างดี มีผลอย่างสำคัญต่อการสร้างคุณธรรมและจิตสำนึกร่วมของชุมชน ให้ตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติ ร่วมพิทักษ์และอนุรักษ์ให้ยั่งยืนสืบไป

แม่โพสพ คือเทพธิดาประจำข้าว หรือ เจ้าแม่แห่งข้าว²⁸ ชาวนาส่วนใหญ่เชื่อว่า แม่โพสพเป็นผู้ดูแลต้นข้าวให้เจริญงอกงาม ดังนั้นถ้าชาวนาทำพิธีเช่นสรวงบูชาแม่โพสพ ตามประเพณีอย่างถูกต้องแล้ว จะทำให้ทำนาได้ผลดี มีความเจริญรุ่งเรืองในชีวิต ด้วยเหตุนี้ ชาวนาจึงต้องทำพิธีบูชาแม่โพสพด้วยความเคารพ และศรัทธาอย่างจริงจัง

ขั้นตอนสำคัญของการบูชาแม่โพสพ คือ “การทำขวัญข้าว” ต้องทำด้วยความเชื่อถือศรัทธาว่า ถ้าทำถูกต้องตามประเพณีทุกประการแล้ว ผลดีจะเกิดขึ้นกับการทำนา และชีวิตของชาวนาจริงๆ ความสุขและความอุดมสมบูรณ์ในชีวิตจะเกิดขึ้นตามมา กลั่น คงฤทธิ, จวน บูยัง และประจวบเพชรสังข์ ได้เล่าถึงขั้นตอนต่างๆ ของการทำขวัญข้าว ตลอดจนความรู้สึกที่เกิดขึ้นหลังการทำขวัญข้าวอย่างน่าสนใจดังนี้

เมื่อถึงฤดูกาลข้าวสุก คือ เดือนกุมภาพันธ์ ถึงเดือนมีนาคม (เดือน 3-เดือน 4) ชาวนาจะต้องเตรียมทำยุ่งทำฉางให้เรียบร้อย และก่อนที่ข้าวจะสุกจะต้องทำ “พิธีรบข้าว” โดยสังเกตว่าตรงไหนลมพัดมาซุม (ลมพัดอวล-ผู้เขียน) ตรงนั้นจะทำ “พิธีรบข้าว” เจ้าของ ข้าวจะต้องไปหาต้นไม้สารพัดอย่างจำนวน 32 ชนิด ถ้าไม่รู้จักก็ให้หมอบทำขวัญหามาเอง ส่วนใหญ่จะเป็นไม้ที่มีชื่อเป็นมงคล เช่น ไม้กุ่ม ไม้กำ ไม้ขุมแสง ไม้ขุมเห็ด ไม้ไผ่ และไม้ถบ เป็นต้น โดยใช้ไม้ถบทำเป็นหลัก ในการรบข้าวหรือรบต้นข้าว นั้น จะมีคาถาผูกมัด คือ พุทธังรัตนัง ธัมมังรัตนัง สังฆังรัตนัง แล้วมีครวบไว้ด้วยด้าย 3 สี ต้นข้าวที่รบไว้แล้ว ถือว่าเป็น “ขวัญข้าว” จะเก็บเกี่ยวหลังจากที่เก็บข้าวส่วนอื่นหมดแล้ว ตอนที่เก็บขวัญข้าวในนาไปไว้ที่บ้านจะต้องมีสมาธิอย่างดี เช่น ตอนที่เก็บขวัญข้าวห้ามพูด ห้ามฉิวปาก กลัววิญญาณข้าวจะตกใจ จากนั้นเชิญแม่โพสพให้มาที่บ้านที่เรือน ทำเป็นตบะอย่างดี ตอนอุ้มขวัญข้าวนี้จะไม่พูดกับคนข้างๆ มันเกิดความรู้สึกเชื่อว่า ความขลังจะเกิดขึ้นตามธรรมชาติ เพราะว่าทำแบบนี้ แม่โพสพจะเชื่อจริง (เชื่อว่าเจ้าของข้าวศรัทธาจริง-ผู้เขียน) จากนั้นก็เชิญขวัญข้าวขึ้นบ้าน โดยให้หมอบขวัญข้าวเชิญขวัญข้าวขึ้นไปอยู่กลางลอมข้าว ใช้เขาวัวล้อมขวัญข้าวไว้ เพราะถือว่า เป็นคู่ทำนาข้าวเป็นคู่ขวัญ การตั้งขวัญข้าว (เลี้ยงข้าว) จะต้องตั้งอย่างน้อย 3 เลียง 5 เลียง 7 เลียง หรือ 9 เลียง ตามแต่ข้าวมากหรือน้อยให้เป็นคี่ไม่ใช่ว่า ตั้งให้หัว (ครองวงข้าว-ผู้เขียน) สุมอยู่กลางลอม มีด้ายแดงมาพันอยู่ แล้วว่าคาถาผูกมัด เวลาทำขวัญข้าวต้องหาหมอบมาทำขวัญที่ลอมข้าว ทำกันด้วยใจ คนที่มาช่วยพิธีจะต้องนั่งเงียบ ฟังหมอบทำพิธีด้วยท่าที่สงบ ทำแบบนี้เกิดความสุขสบายใจ ต่อไปทำนาได้ผลแน่ๆ²⁹

ชาวนาจะผูกพันกับแม่โพสพมาก จะพยายามทำทุกอย่าง เพื่อให้แม่โพสพอยู่ในสถานภาพที่ดี ไม่กระทำให้โล่งล้มเมิดแม่โพสพ และไม่ทำให้แม่โพสพเสียใจ อย่างเช่น กรณีข้าวตกหล่นบนดิน จะรีบขอโทษแม่โพสพ พยายามรีบเก็บ พร้อมกับบอกว่า ขอโทษ แม่เจ้าคุณ ข้าวหกแล้วก็เก็บ ไม่ใช่ลูกจะกลั่นแกล้งอะไร³⁰

ความเชื่อและความผูกพันกับประเพณีที่มีต่อแม่โพสพของชาวนา เป็นการสร้างคุณธรรมของคนให้รู้จักบุญคุณของผู้อื่น และสร้างจิตสำนึกร่วมของชุมชนให้ตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติ พร้อมกับถ่ายทอดจิตสำนึกอันดีงามให้คนรุ่นหลัง เพื่อพิทักษ์และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนประเพณีที่ดีงามให้ยั่งยืนสืบไป เป็นพลังอย่างหนึ่งที่ช่วยให้ชุมชนเกาะเกี่ยวกันแน่นแฟ้น และเข้มแข็งขึ้น

3. การซื้อขายแลกเปลี่ยน

ชุมชนลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา แบ่งได้เป็น 3 เขตด้วยกัน ส่วนใหญ่จะเป็นชุมชนเกษตรกรรม ประกอบอาชีพทำนา ทำสวน และทำประมง แตกต่างกันไปตามสภาพภูมิศาสตร์ ที่ตั้งตั้งถิ่นฐาน มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันไม่มากนัก การซื้อขายที่ค่อนข้างมากจะเกิดขึ้นในชุมชนเมืองมากกว่า ดังจะกล่าวถึงต่อไปนี้

3.1 การแบ่งเขตชุมชนลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ชุมชนลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา แบ่งได้อย่างคร่าวๆ เป็น 3 เขต ด้วยกัน คือ

3.1.1 ชุมชนในเขตทุ่งราบตอนกลาง เขตนี้มีพื้นที่ที่กว้างขวางมากที่สุด ครอบคลุมบริเวณแหล่งผลิตข้าวสำคัญของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา 2 ส่วน ได้แก่

(1) บริเวณทุ่งราบด้านตะวันตกของทะเลสาบ คือ ทุ่งราบศรีชะนา บริเวณคลองลำปา เขตอำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง ทุ่งราบคลองปากประ เขตอำเภอดวนขนุน และทุ่งราบบางแก้ว บริเวณคลองบางแก้ว เขตอำเภอเขาชัยสน (เดิมอยู่ในเขตอำเภอปากพะยูน) จังหวัดพัทลุง สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นที่ราบลุ่ม อาจมีควน และภูเขาขนาดเล็กสลับอยู่บ้างในบางพื้นที่

(2) บริเวณทุ่งราบด้านตะวันออกของทะเลสาบ โดยครอบคลุมบริเวณตั้งแต่ทุ่งระโนด อำเภอระโนด ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวสำคัญของจังหวัดสงขลา ลงมาจนถึงเขตอำเภอกระแสดินธุ์ และอำเภอสทิงพระ สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นสันทรายสูงสลับกับที่ลุ่ม บริเวณนี้เต็มไปด้วยต้นตาลโตนด ทำให้ผู้คนในบริเวณนี้บางส่วนนอกจากทำนาแล้วยังทำน้ำตาลโตนดอีกด้วย ผู้คนที่อาศัยอยู่ในเขตทุ่งราบตอนกลาง มักถูกเรียกว่า “โหม่ทุ่ง” หรือ “หมู่ทุ่ง” มีอาชีพทำนาเป็นหลัก เป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่ และมีจำนวนมากที่สุด

3.1.2 ชุมชนในเขตภูเขาและควน เขตนี้เป็นเขตพื้นที่ด้านตะวันตกสุด ตั้งแต่แนวเทือกเขาบรรทัด ลาดต่ำลงมาเรื่อยๆ ทางด้านทิศตะวันออก ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นภูเขาสูงชัน สลับกับควนสูง-ต่ำมากมาย เพราะบริเวณนี้เป็นพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดสลับลอนชัน บริเวณนี้ในอดีตเต็มไปด้วยไม้เบญจพรรณ และไม่เนื้อแข็งจำนวนมาก โดยเฉพาะบริเวณอำเภอควนขนุน อำเภอ

เขาชัยสน จังหวัดพัทลุง และอำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา จะมีไม้มีค่ามากมาย เช่น ไม้หลุมพอง ไม้ตะเคียน ไม้เคี่ยม เป็นต้น โดยเฉพาะไม้ตะเคียน เหมาะที่จะใช้ในการต่อเรือเป็นอย่างดี เรือของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จึงเป็นที่ต้องการของราชสำนักอย่างมาก ผู้คนที่อาศัยในบริเวณนี้จะมีอาชีพทำสวนทำไร่ และหาของป่า มักถูกเรียกขานจาก ผู้คนในชุมชนอื่นว่า “โหมเหนื่อ” หรือ “หมู่เหนื่อ”

3.1.3 ชุมชนในเขตที่ราบลุ่มชายฝั่ง หมายถึง ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณใกล้ริมขอบทะเลสาบ เนื่องจากตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้ทะเลสาบซึ่งอุดมไปด้วย กุ้ง ปลา นานาชนิด อาชีพหลักของผู้คนบริเวณนี้ จึงทำประมงเป็นสำคัญ และมักถูกเรียกว่า “โหมเล” หรือ “หมู่เล”³¹

3.2 การซื้อขายแลกเปลี่ยนของชุมชนเกษตรกรรม ความอุดมสมบูรณ์ของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ทำให้ชุมชนที่กระจายกันอยู่ในเขตต่างๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว ฟุ้งตัวเองได้มาก ผู้คนในกลุ่มน้ำทะเลสาบจะปลูกฝ้ายเพื่อทอผ้าใช้เอง ซึ่งส่วนใหญ่จะทอเพียงเพื่อให้พอใช้ เช่น กรณีของพัทลุงในปีหนึ่งจะทอผ้าเพียงคนละผืนสองผืน เพียงเพื่อให้พอใช้ตลอดปี โดยไม่มีการซื้อขายกัน ส่วนสงขลาอาจมีการทอมากผืนกว่านั้น นอกจากทอเพื่อใช้เองแล้วยังขายอีกด้วย แต่ส่วนใหญ่จะขายให้คนต่างถิ่นมากกว่าคนในถิ่นเดียวกัน³² ในขณะเดียวกัน การสร้างที่อยู่อาศัย จะใช้ไม้จากป่ามาปลูกสร้างบ้านเรือน มีอาหารตามธรรมชาติ เช่น กุ้ง ปลา สัตว์ป่า ผลไม้ป่า ให้เลือกกินอย่างอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นการแลกเปลี่ยนซื้อขายจึงมีน้อยมาก ส่วนใหญ่จะเป็นการแลกเปลี่ยน ส่วนการซื้อขายมีขึ้นเพียงเพื่อให้พอเพียงในสิ่งจำเป็นเท่านั้น เช่น ของป่าเล็กๆ น้อยๆ³³

การแลกเปลี่ยนและการติดต่อซึ่งกันและกัน ทำได้ในระยะทางไม่ไกลนัก ด้วยมีข้อจำกัดด้านยานพาหนะ และเส้นทางคมนาคมที่ไม่สะดวก สิ่งของที่นำมาแลกกัน ส่วนใหญ่เป็นผลผลิตด้านการเกษตร อัตราการแลกเปลี่ยนไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับความพอใจของทั้งสองฝ่าย ส่วนใหญ่แลกเปลี่ยนกันด้วยน้ำใจ โดยพวก “โหมทุ่ง” จะเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน ตัวอย่างเช่น

การแลกเปลี่ยนของชาวตำบลแพรกหา อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง ซึ่งกลิ่น คงฤทธิ์, แดง นันท์รัตน์, จวน ชูยัง และประจวบ เพชรสังข์ เล่าให้ฟังว่า

ในอดีตผู้คนปลูกข้าวกิน และแลกเปลี่ยนกันเท่านั้น โดยแลกเปลี่ยนกับของที่ไม่มีเวลาแลกเปลี่ยน พวก “โหมเหนื่อ” จะนำพืชผลมาเอง เช่น สะตอ คนที่ได้สะตอไป จะให้ข้าวก็เลี้ยงก็ได้ ทั้งนี้เพราะไม่สามารถตอบแทนเขาได้กับของที่เขามาฝาก แลกเปลี่ยนกันด้วยน้ำใจ เอาตามความจำเป็น ส่วนใหญ่ญาติกันทั้งนั้น อาจจะมีบ้าง “โหมเหนื่อ” แลกกับพวก “โหมเล” พวก “โหมทุ่ง” เป็นสายกลาง คนข้างล่างจะเป็น “โหมเล” จะเอาปลาแลกเปลี่ยนกับข้าวของ “โหมทุ่ง” ส่วน “โหมเหนื่อ” จะเอาผลไม้มาแลกกับข้าวเช่นกัน โดยพวก “โหมทุ่ง” ไม่ต้องไปหา³⁴

การแลกเปลี่ยนของชาวตำบลบ้านใหม่ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา ซึ่งมีพื้นที่ใกล้ทะเลสาบมาก จะไม่มีการแลกเปลี่ยนเพราะมีมาก พวกบ้านใหม่จะแลกหัวมันชี้หนู ลางสาด กับพวกเกาะใหญ่ อัครา แลกเปลี่ยนใช้สัดส่วน หัวมันชี้หนูแล่งหนึ่ง แลกกับข้าวเปลือกแล่งหนึ่ง³⁵

เห็นได้ว่าการแลกเปลี่ยน มีลักษณะถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันไม่มีการแสวงหากำไรจากอัตราการแลกเปลี่ยน ไม่เอาเปรียบซึ่งกันและกัน แลกเปลี่ยนกันด้วยน้ำใจ เป็นการช่วยเหลือ ฟุ้งพาอาศัยกันมากกว่า เป็นรูปแบบหนึ่งของเครือข่ายหมู่บ้าน เป็นสายใยของน้ำใจการช่วยเหลือซึ่งกันและกันของ

ชาวบ้าน³⁶

3.3 การซื้อขายแลกเปลี่ยนของชุมชนเมือง สังคมลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีลักษณะคล้ายคลึงกับสังคมไทยในส่วนอื่นของประเทศ ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน คือ มีบ้านกับเมือง บ้านหมายถึง ชุมชนเกษตรกรรม เป็นที่อยู่อาศัยของคนส่วนใหญ่ คือ ชาวนา ชาวสวน และชาวประมง มีสังคมและวัฒนธรรมที่มีความผูกพันกันอย่างแนบแน่น มีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เอื้ออาทรต่อกันเป็นอย่างดี ส่วนเมืองเป็นศูนย์กลางอำนาจของรัฐ เป็นที่พักอาศัยของชนชั้นปกครองหรือตัวแทนอำนาจรัฐ มีสังคมและวัฒนธรรมของขุนนาง³⁷

การแลกเปลี่ยนซื้อขายของคน 2 กลุ่มนี้จะแตกต่างกัน ในสังคมของชุมชนเกษตรกรรม เช่น ชาวนา ชาวประมง หรือชาวสวน จะมีการแลกเปลี่ยนซื้อขายกันน้อยมาก เพราะส่วนใหญ่พึ่งพาตัวเองได้ ดำรงอยู่ได้ด้วยการผลิตและบริโภคตามสภาพของแต่ละชุมชน ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์สูงมาก บางครั้งอาจมีการแลกเปลี่ยนซื้อขาย (ส่วนใหญ่แลกเปลี่ยน) กันบ้างเล็กๆ น้อยๆ เพื่อให้ได้สิ่งจำเป็นเท่านั้น การแลกเปลี่ยนไม่ได้หวังกำไร แต่เป็นการพึ่งพาอาศัยและช่วยเหลือเกื้อกูลกันมากกว่า ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

ส่วนการซื้อขายของชุมชนเมือง ส่วนใหญ่จะซื้อขายกันในตลาดซึ่งอยู่ในเมือง สำหรับเมืองที่ไม่ใช่เป็นเมืองท่าสำคัญ จะมีการซื้อขายไม่มากนัก ส่วนใหญ่ของที่นำมาขายเป็นของพื้นๆ เป็นพวกของกินมากที่สุด ดังเช่น กรณีเมืองพัทลุง รัชกาลที่ 5 ทรงเขียนบรรยายถึงสภาพการค้าขายเมืองพัทลุงไว้ดังนี้

“...เมืองพัทลุง... ตลาดมีของขายกร่อยๆ มีร้านค้าอยู่สักสองสามร้าน นอกนั้นก็ขายของสด คนสักสี่สิบห้าสิบกคน มีของคนละครกระจาดบ้าง ไม่ถึงคนละครกระจาดบ้าง แต่ปลาสดอย่างใดอยู่ในขนาดปลากระดี้อย่างเล็กจนถึงขนาดปลาชิว ร้อยเป็นพวงๆ ขาย เป็นปลาในลำคลอง... กุ้งก็มีแต่กุ้งต้มปลาย่างแห้งมาแต่ปากพูนทั้งนั้น ผลไม้มีมะม่วงมะปริง แต่ฝักอยู่ข้างจะมีมากหน่อยหนึ่ง...”³⁸

สิ่งของที่นำมาซื้อขายกันนั้นส่วนหนึ่งมาจากพวกพ่อค้าแม่ค้าในเมืองไปซื้อมาจากตลาดนัด ที่ “บานเมา” ซึ่งเป็นตลาดนัดของชาวบ้านป่า จัดขึ้นวันเว้นวัน มีระยะทางเดินห่างจากตัวเมือง 7-8 ชั่วโมง ซึ่งมีฝักและผลไม้มาขายมากมาย³⁹

กล่าวได้ว่า การค้าขายที่เมืองพัทลุงค่อนข้างซบเซา อาจเป็นเพราะเมืองพัทลุงมีค่าน้อย ไม่เป็นเมืองท่าสำคัญ คนส่วนใหญ่ คือ ชุมชนชาวนามีความพอเพียงสูง ไม่จำเป็นต้องนำผลผลิตของตนมาขายที่ตลาดในเมืองมากนัก

การค้าขายที่เกิดขึ้นค่อนข้างคึกคัก จะเกิดขึ้นที่เมืองท่าสำคัญ เช่น สงขลา ซึ่งเป็นเมืองท่าค้าขายสินค้าที่มีเงินทองหมุนเวียนมากกว่าเมืองอื่นที่อยู่ใกล้เคียง มีตลาดถาวรที่มีลักษณะแบบทุนนิยม ดำเนินการโดยคนจีน หรือผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ขุนนางจีน แสวงหากำไรจากส่วนต่างของสินค้า ตลาดจะเปิดดำเนินการทุกวัน สิ่งของที่นำมาซื้อขายกันส่วนใหญ่จะเป็นผลผลิตภายในท้องถิ่น เช่น ผลไม้ต่างๆ กุ้งแห้ง สุก ร ข้าวเปลือก ข้าวสาร⁴⁰ เป็นต้น การซื้อขายมีอัตราที่แน่นอนขึ้น โดยผู้กำหนดราคา คือ พ่อค้าคนจีน ตลาดลักษณะนี้จะขยายตัวขึ้นพร้อมไปกับการเพิ่มขึ้นของการผลิตเพื่อขาย ภายหลังจากการสร้างทางรถไฟเชื่อมกรุงเทพฯ กับภาคใต้สำเร็จในปี พ.ศ. 2459

อย่างไรก็ตามถึงแม้จะมีตลาดระบบทุนนิยมเกิดขึ้นในเมือง แต่ระบบตลาดดังกล่าว ส่งผลกระทบต่อชุมชนในท้องถิ่นน้อยมาก เพราะพ่อค้าไม่ได้เข้ามามีส่วนในการควบคุมปัจจัยการผลิต พ่อค้าทำหน้าที่เป็นเพียงคนกลางส่งผ่านสินค้าจากผู้ผลิตไปสู่ผู้บริโภค กำไรที่ได้จากการค้า ไม่ได้นำมาลงทุนภาคการผลิต แต่นำไปใช้เพื่อมุงฐานะของตนและขุนนางในระบบศักดินาไม่ให้เกิดค่าลง ส่วนชุมชนชาวนามีสวนสัมพันธ์กับตลาดน้อยมาก ฟังพาดตนเองได้ จึงไม่มีความจำเป็นต้องเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของชาวนามิจึงไม่เกิดขึ้น วิถีชีวิตของชาวนามิจึงไม่เปลี่ยนแปลงแต่ประการใด

ความผูกพันที่เป็นภูมิคุ้มกันชุมชนในท้องถิ่น

ความผูกพันที่เป็นภูมิคุ้มกัน เป็นลักษณะความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนในท้องถิ่น ชุมชนมีความผูกพันกันภายในสูงมาก มีความรักใคร่เห็นอกเห็นใจกัน รู้จักเสียสละ เอื้ออาทรต่อกัน ไม่เห็นแก่ตัว ช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งส่วนตัว และส่วนรวมเป็นอย่างดี ความผูกพันของชุมชนในท้องถิ่น ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลามีอยู่หลายรูปแบบ เช่น การออกปากหรือวาน การขอมือ การเป็นเพื่อนเกลอ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. การออกปากหรือวาน

การออกปากหรือวาน หมายถึง การให้वानให้เพื่อนบ้านมาช่วยกันลงแรงทำงาน อย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้งานหนัก หรืองานเร่งด่วนสำเร็จลุล่วงทันการ โดยผู้ที่ร่วมลงแรงไม่คิดค่าแรง เพียงแต่เป็นประเพณีที่เจ้าภาพจะต้องเลี้ยงอาหารผู้มาร่วมลงแรง โดยงานที่จะออกปากกันนั้น ถือเอาความจำเป็น 2 ประการ คือ เป็นงานหนักเกินกำลังที่คนภายในครอบครัวจะช่วยกันทำได้อย่างหนึ่ง และเป็นงานด่วนที่จะต้องเร่งดำเนินการ มิเช่นนั้นจะเกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินได้⁴¹

ผู้คนในกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลามีจำนวนน้อย และส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา ซึ่งเป็นงานที่หนัก ใช้แรงงานมาก และต้องเร่งรีบทำให้ทันฤดูกาลเพาะปลูก ดังนั้นในหลายขั้นตอนการผลิตข้าวชาวนา จึงมีแรงงานไม่เพียงพอ หรือบางครั้งคนในครอบครัวเกิดเจ็บป่วยหรือมีลูกอ่อน ก็ต้องขอความช่วยเหลือจากญาติมิตรหรือเพื่อนบ้านบ่อยครั้ง เรียกว่า ออกปาก ตั้งแต่ออกปากถากหญ้า ออกปากไถนา ตำนาน เก็บข้าว หาบข้าว เป็นต้น โดยผู้ที่มาช่วยเหลือ จะต้องจัดหาอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้ไปเอง ตามลักษณะงาน เช่น ในกรณีออกปากไถนา ผู้ถูกขอความช่วยเหลือ จะนำไถ และวัวหรือควายไปช่วยเหลือ หรือถ้าออกปากเก็บข้าว ก็จะมาแกะไปเอง เป็นต้น โดยเจ้าภาพจะต้องเลี้ยงอาหารผู้ที่มาช่วยเหลือตน

ปกร พงศ์จันทร์เสถียร ข้าราชการบำนาญ อดีตเคยทำงานกับครอบครัวที่ตำบล ชัยบุรี อำเภอมือเมือง จังหวัดพัทลุง และประพัฒน์ จันทร์อักษร ได้เล่าถึงการ “ออกปาก” ทำนาไว้ที่น่าสนใจ ดังนี้

การออกปาก มี 2 ประเภท ประเภทที่ 1 เรียกว่า “ออกปาก” การออกปาก บางครั้งอาจจะ

ต้องให้ผู้อื่นที่คนเคารพนับถือช่วยออกปากให้ การออกปากจะมีการเลี้ยงของหวาน ส่วนมากจะเป็น ถั่วต้ม ข้าวแกลงไก่กับหยวก เป็นพื้น ส่วนข้าวเหนียวจะเลี้ยงในตอนเช้า เพราะถ้ากินข้าวเหนียวจะอึด นาน ออกปากประเภทที่ 2 เป็นการออกปากประเภทวัดใจกัน เรียกว่า “ลักกัน” มาจากคำว่า “ลักงาน” หรือ “ลักทำงาน” มีความรู้สึกที่ดีต่อกัน คนมาช่วยอาจเป็นนักแสดงใหญ่บ้านนี้ไปพบนักแสดง ใหญ่บ้านโน้น หรือว่าเขาเคยดีต่อกัน ในกรณีนี้ “ข้าวยับ” มาก คือ ข้าวสุกมากๆ กำลังจะเสียดาย อีกฝ่ายสืบรู้ ก็พาเพื่อนไปช่วยโดยไม่บอกให้เจ้าภาพรู้ตัว ว่าเจ้าภาพจะรู้คนก็เต็มมาแล้ว ต้องรีบเร่งไป หากับข้าว มาเลี้ยงเพื่อน ไปขอไก่เพื่อน ขอหยวก ขอมะพร้าว เอามาแกลง หุงข้าวอย่างเร่งด่วน ร่วนววย แต่ในเวลาเดียวกันก็อึดใจ บางครั้งเมื่อเก็บข้าวแล้วจะช่วยหาข้าวมาเก็บที่เรือนข้าวของเจ้าบ้านก็มี⁴²

2. การชอมมือ

การชอมมือ มีลักษณะคล้ายกับการออกปากมาก ผิดกันแต่เพียง “การชอมมือ” นั้นแต่ละ ฝ่ายจะต้องช่วยทำงานตอบแทนซึ่งกันและกัน ในปริมาณงานที่ใกล้เคียงกันหรือมากกว่า เช่น กรณีการทำนา ชาวนาที่ยังเตรียมพื้นที่นาของตนไม่เรียบร้อย ก็จะไปช่วยทำนาของผู้อื่นเสียก่อน เมื่อนาของตน พร้อมแล้ว อีกฝ่ายก็จะมาช่วยเป็นการตอบแทน ส่วนใหญ่จะ “ชอมมือ” กันเป็นวัน เป็นสัญญาระหว่างกันของสองฝ่าย ไม่มีการบิดพลิ้วผิดสัญญาซึ่งกันและกัน⁴³

การออกปากและชอมมือนั้น ผู้ที่ขอความช่วยเหลือผู้อื่นจะเกิดความรู้สึกมีบุญคุณต่อผู้ที่มาช่วยเหลือตน ดังนั้นเมื่อได้รับการออกปากให้ไปช่วยเหลือเขาบ้าง จึงไม่ปฏิเสธและเต็มใจ ช่วยเหลืออย่างเต็มที่ ยกเว้นจำเป็นจริงๆ เช่น เจ็บป่วย เป็นต้น

การออกปากและชอมมือ นอกจากจะช่วยเหลือกันในด้านการผลิต การประกอบอาชีพแล้ว ยังช่วยเหลือกันในด้านสังคมอีกด้วย เห็นได้ชัด กรณีเพื่อนบ้านมีงานสำคัญต้องใช้แรงงานมาก เช่น สร้างบ้าน งานศพ งานแต่งงาน เป็นต้น จะต้องออกปากขอความช่วยเหลือจากญาติมิตร และชาวบ้านให้มาลงแรงช่วยกัน การขอความช่วยเหลือซึ่งพาทอาศัยซึ่งกันและกัน จะช่วยให้ชุมชนมีความผูกพันกันอย่างเหนียวแน่น และจะร่วมแรงร่วมใจกันปกป้องคุ้มครองชีวิต และทรัพย์สินของกันและกัน เมื่อมีภัยคุกคามจากภายนอก

ห้องเรียน ชมเชย เล่าว่า

ถ้ามีโจรมาขโมย จะช่วยกันเฝ้า บ้านไหนมีฐานะดี (อาจโดนโจรปล้น — ผู้เขียน) ก็จะดีมั่งดีเพราะให้มารวมตัวกัน โจรก็มาจากพัทลุง และสงขลา โดยมีคนในพื้นที่เป็นนกต่อ ส่วนใหญ่จะมาขโมย ไม่อูก (ปล้น — ผู้เขียน) ขโมยวัว ช่วงหลังจึงมีการอุก จับเจ้าของบ้านมัด แล้วเอาของ ไม่ฆ่าเอาผ้าปิดตาไว้ สำหรับฉันไม่เคยโดนขโมย หรืออูก เพราะมีพ่อเฒ่าเป็นท่านขุน⁴⁴

การที่ชุมชนต้องช่วยตนเองมากมายเช่นนี้ เพราะเจ้าหน้าที่ของรัฐไม่เอาใจใส่เท่าที่ควร ส่วนใหญ่จะเข้ามาดูแลเฉพาะการเก็บภาษีเท่านั้น ชุมชนจึงต้องรวมกลุ่มกันอย่างเหนียวแน่น เพื่อปกป้องตนเองแทนอำนาจรัฐ

การออกปากและชอมมือ มีคุณค่าต่อชุมชนในท้องถิ่นมากมาย ช่วยให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกัน อย่างเหนียวแน่นเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่ง สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ได้สรุปไว้ว่า “...ประเพณีการมี

งานวาน (ออกปาก) มีคุณค่าต่อสังคมของชาวภาคใต้มานานาประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ด้านส่งเสริมสามัคคีธรรมช่วยให้ชาวบ้านมีความรักใคร่เห็นอกเห็นใจกัน เกิดความผูกพันกันฉันญาติ... ช่วยให้ชาวบ้านรู้จักทำงานร่วมกัน ทำให้เกิดผู้นำและผู้ตามที่ดี ทำให้ชาวบ้านมีความรู้สึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม รู้จักเสียสละ มีความเอื้ออารี ไม่เป็นคนเห็นแก่ตัว...⁴⁵

การรวมกลุ่มของชุมชนมักจะอาศัยรวมกันแบบเครือญาติ มีความผูกพันกันทางสายโลหิต เป็นเพื่อนเกลอ มีการนับญาติทั้งฝ่ายบิดาและมารดา มีการจัดลำดับบุคคลในชุมชนตามหลักอาวุโส และเครือญาติ สมาชิกในชุมชน จึงมีสายสัมพันธ์โยงใยถึงกันหมด

3. การเป็นเพื่อนเกลอ

การเป็นเพื่อนเกลอ เกิดขึ้นได้ทั้งจากการจัดการของผู้ใหญ่ทั้ง 2 ฝ่าย และผู้ที่อยู่ในวัยเดียวกัน อุปนิสัยถูกต้องตรงกัน ก็มาเป็นเพื่อนเกลอกันได้ การเป็นเพื่อนเกลอมีทั้งในหมู่บ้านเดียวกัน และต่างหมู่บ้าน ซึ่งมีความสำคัญมากทั้งในภาคใต้และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา เพราะเมื่อทั้งสองฝ่ายเป็นเกลอกันแล้วจะรักใคร่กลมเกลียวกันเสมือนญาติ ต่างช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน บางคู่ถึงขนาดตายแทนกันได้ บางรายเมื่อคู่เกลอล้มป่วยลงหรือพิการไม่สามารถดูแลบิดา มารดา หรือน้องๆ ได้ เพื่อนเกลอจะรับภาระแทน ที่สำคัญคือ เมื่อคู่เกลอของตนเป็นเกลอกับคนอื่นๆ ต่อไปอีก ก็จะรักใคร่คู่เกลอนั้นเหมือนหนึ่งว่าเขาเป็นเกลอของตนด้วย⁴⁶

การออกปาก ซอมือ และเพื่อนเกลอ มีคุณค่าต่อชุมชนในท้องถิ่นนานาประการ ช่วยให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันอย่างเหนียวแน่นเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ทั้งด้านการผลิต การประกอบอาชีพ การป้องกันโจรผู้ร้าย ตลอดจนการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในสังคม ทั้งในกลุ่มของตนและระหว่างกลุ่มโดยรวมกันเป็นเครือข่ายอย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งมั่นคง เป็นภูมิคุ้มกันชุมชนให้ปลอดภัยจากภัยคุกคามทั้งจากภายในและภายนอกได้อย่างดี และมีประสิทธิภาพ

ความทุกข์ยากของชาวนา

ความทุกข์ยากของชาวนา นอกจากจะเกิดจากความยากลำบากในการประกอบอาชีพแล้ว ยังเกิดจากการที่ชาวนาถูกขูดรีดจากรัฐในระบบศักดินาหลายรูปแบบ⁴⁷ เช่น การเป็นข้าพระหรือเลกวัต การถูกเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ การเสียภาษีอากร เป็นต้น ดังจะกล่าวถึงต่อไปนี้

1. การเป็นข้าพระหรือเลกวัต

อยุธยาแผ่อำนาจเข้าปกครองดินแดนลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ได้สำเร็จประมาณอย่างช้าที่สุดกลางพุทธศตวรรษที่ 22 โดยดำเนินการควบคุมไปกับการส่งเสริมพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดความมั่นคง และความสงบเรียบร้อยในราชอาณาจักร ดังนั้นชาวนาซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ในบริเวณนี้ จึงต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับทั้งอาณาจักรและศาสนจักร ในส่วนของศาสนจักร กษัตริย์จะมอบที่ดินและผู้คนให้วัดเพื่อใช้สอยและทำประโยชน์ในที่ดิน ซึ่งเรียกว่า กัลปนาวัต ชาวนากลุ่มนี้คือ พวก "ข้าพระ" หรือ

หนึ่งศตวรรษ เศรษฐกิจของคนลุ่มทะเลสาบสงขลา

“เลกวัด” สำหรับชาวนาที่เกี่ยวของกับอาณาจักรจะอยู่ใต้ระบบ “ไพร่” ชาวนากลุ่มนี้ต้องรับราชการ และมีสังกัดโดยตรงต่อขุนนาง จะถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานสาธารณูปโภค หรืองานอื่นใดที่ได้รับมอบหมาย ต้องเสียส่วยสาอากรตามที่รัฐกำหนด ตลอดจนถูกเจ้าหน้าที่ของรัฐทูลตรีดและเอารัดเอาเปรียบ สร้างความทุกข์ยากให้ชาวนาอย่างยิ่ง

“ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” เป็นกลุ่มคนที่กษัตริย์ได้มอบให้เป็นสมบัติของคณะสงฆ์ โดยมีหน้าที่คอยปรนนิบัติรับใช้พระสงฆ์ และทำประโยชน์ในที่ดินของวัด เพื่อเลี้ยงดูตนเอง และบำรุงศาสนา คนเหล่านี้อาจเป็นชาวนาในพื้นที่ หรือได้รับพระราชทานมาจากท้องถิ่นอื่นก็ได้ ชาวนากลุ่มนี้จะอยู่ในความปกครองของคณะสงฆ์ มีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีกว่าชาวนาที่อยู่ใต้ระบบ “ไพร่” เพราะได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ไม่ต้องส่ง “ส่วยสาอากร” ให้รัฐ เพียงแต่ไม่มีอิสระในการประกอบอาชีพเท่านั้น

ยงยุทธ ชูแว่น ได้กล่าวถึง “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาไว้ อย่างน่าสนใจ พอสรุปได้ดังนี้

ในสมัยอยุธยา การอุทิศกัลปนาให้กับวัดพุทธศาสนาในบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา ได้มีขึ้นอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ทั้งนี้เพราะบริเวณนี้มีความสำคัญต่ออาณาจักรอยุธยา และประกอบกับดินแดนนี้ได้ถูกรุกรานจาก “แขกสลัด” ภายนอกอยู่เสมอ เกิดความเสียหายต่อพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์จึงต้องเร่งฟื้นฟูพุทธศาสนาให้มั่นคงเป็นปึกแผ่นขึ้นมาดังเดิม การอุทิศกัลปนาวัดในบริเวณนี้จึงมีขึ้นอย่างต่อเนื่องจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ชาวนาที่เป็น “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” จะอยู่ภายใต้การควบคุมของสถาบันสงฆ์ และได้รับการยกเว้นไม่ต้องส่งส่วย และภาษีอากรให้เจ้าเมือง บรรดา “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” จะกระจายอาศัยอยู่ตามวัดต่างๆ รอบทะเลสาบสงขลา ส่วนจะมีมากน้อยเท่าใดย่อมขึ้นอยู่กับความสำคัญ และขนาดของวัด

การรุกรานจาก “แขกสลัด” อย่างรุนแรงและต่อเนื่องตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 นอกจากทำให้บ้านเมือง วัฒนาอารามเสียหายมากมายแล้ว ยังทำให้ผู้คนล้มตาย และถูกกวาดต้อนไปจำนวนมาก ทำให้บรรดา “ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” แดกสลายลงไปด้วย

“ข้าพระ” หรือ “เลกวัด” ได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่งในสมัยพุทธศตวรรษที่ 23 ครั้นถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อำนาจการปกครองของฝ่ายอาณาจักรมีมากขึ้น อาจทำให้การอุทิศกัลปนาลดน้อยลง ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา⁴⁸

โดยปกติแล้วพระมหากษัตริย์และศาสนจักร จะมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น โดยกษัตริย์จะอาศัยศาสนจักรสร้างความมั่นคงและความสงบเรียบร้อยในราชอาณาจักร ดังนั้นในช่วงที่อำนาจรัฐเข้าไปดูแลไม่ทั่วถึง กษัตริย์จะทรงใช้ศาสนจักรให้เป็นประโยชน์ด้วยการอาศัยศาสนจักรผูกใจคน สร้างศรัทธาในคน ทำให้คนรวมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ส่งผลให้อาณาจักรเข้มแข็ง ในช่วงนี้กษัตริย์จะอุปถัมภ์ค้ำชูศาสนจักรเป็นอย่างดี เพื่อให้ศาสนจักรมีความเจริญรุ่งเรือง สืบทอดต่อไปอย่างมั่นคง เช่น มีการกัลปนาวัดอย่างมากมาย และต่อเนื่องดังที่กล่าวมาแล้ว ส่วนศาสนจักรเองก็จะมีสถานะมั่นคงขึ้นเป็นที่พึ่งทางใจและช่วยให้ราษฎรอยู่ในศีลธรรมที่ดี มีผลให้บ้านเมืองเกิดความสงบร่มเย็น เป็น

ประโยชน์ต่ออาณาจักรในที่สุด อำนาจศาสนจักรเมื่อมีผู้คนนับถือศรัทธามากขึ้นจะสามารถทำลายอำนาจรัฐได้ ดังนั้นเมื่ออาณาจักรหรือรัฐมีความเข้มแข็งขึ้น จึงเริ่มลดบทบาทและอำนาจของศาสนจักรลง ด้วยการลดปริมาณการอุทิศกิลปนาวัดลงไป พร้อมๆ กับจำนวนวัดได้ลดปริมาณลงด้วยเช่นกัน บทบาท “ข้าพระ” หรือ “เลกวัต” จึงลดลงทั้งปริมาณและหน้าที่ตามลำดับ เข้าใจว่า “ข้าพระ” หรือ “เลกวัต” จะหมดไปเมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5

2. การเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่

ตั้งแต่อยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 5) รัฐได้กำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องมีส่วนสังกัดโดยขึ้นตรงต่อขุนนางตามระบบไพร่ จะต้องถูกเกณฑ์แรงงาน เสียส่วยและภาษีอากรตามที่รัฐกำหนด โดยทั่วไปแล้วไพร่จะแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย แต่เนื่องจากดินแดนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา อยู่ห่างไกลจากรัฐส่วนกลางมาก กษัตริย์ไม่สามารถดูแลไพร่ (ไพร่หลวง) ได้โดยตรงดังเช่นหัวเมืองชั้นใน จึงมอบหมายให้ขุนนางในท้องที่ดูแลแทน ดังนั้นไพร่ในหัวเมืองห่างไกล จึงมักจะเป็น “ไพร่สม” และ “ไพร่ส่วย” ขึ้นสังกัดขุนนางในท้องถิ่น โดยมีระยะเวลารับราชการเท่ากับไพร่หลวง คือ ตั้งแต่ 18-60 ปี ขุนนางในท้องถิ่นจึงมีอำนาจและอิทธิพลเหนือไพร่อย่างสูง โดยจะทำหน้าที่เกณฑ์แรงงานเรียกเก็บส่วย และภาษีอากร ตามความต้องการของรัฐส่วนกลางและของขุนนางในท้องถิ่น

ในระบบศักดินาไทย แรงงานเป็นที่มาของอำนาจทางการเมืองและความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ดังนั้นการควบคุมแรงงานโดยการเกณฑ์ผ่านระบบไพร่ จึงมีความสำคัญยิ่ง การเกณฑ์แรงงานเป็นพันธะระหว่างไพร่กับรัฐศักดินา โดยรัฐศักดินาถือว่าเมื่อไพร่ได้อาศัยแผ่นดินทำมาหากินภายใต้การคุ้มครองของรัฐ ก็ควรที่จะต้องเสียสละแรงงานและผลประโยชน์ให้รัฐเป็นการตอบแทน

ไพร่จะถูกเกณฑ์แรงงาน ให้ทำประโยชน์ให้กับทางราชการ หรือราชสำนัก หรือข้าราชการ ในหลายลักษณะด้วยกัน เช่น เกณฑ์แรงงานไปต่อเรือ เกณฑ์แรงงานไปจัดหาสิ่งของที่รัฐต้องการ เกณฑ์ไปทำสงคราม หรือเกณฑ์ไปทำงานสาธารณูปโภค เป็นต้น การถูกเกณฑ์แรงงานทำงานให้รัฐตามที่กล่าวมานั้น รัฐเรียกว่า “การรับราชการ” ซึ่งไพร่จะต้องรับราชการตั้งแต่อายุ 18-60 ปี โดยสมัยอยุธยา กำหนดให้ไพร่ (ไพร่หลวง) รับราชการปีละ 6 เดือน สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ลดลงเหลือเพียงปีละ 4 เดือน และ 3 เดือน ตามลำดับ

สำหรับการเกณฑ์แรงงานในภาคใต้ซึ่งรวมถึงลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาด้วย สงบ ส่งเมือง ได้กล่าวไว้ในสารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เรื่อง เกณฑ์ พอสรูป ได้ดังนี้

การเกณฑ์จะมี 2 ขั้นตอน คือ ขั้นแรก เมื่อรัฐส่วนกลางหรือราชสำนัก ต้องประสงค์สิ่งใดๆ ไม่ว่าจะป็นงานราชการสงคราม งานราชพิธีสำคัญต่างๆ ก็จะเกณฑ์ไปยังหัวเมืองผ่านทางเจ้าเมืองกรมการเมือง ขึ้นต่อไป เจ้าเมือง กรมการเมืองก็จะแบ่งเฉลี่ย กะเกณฑ์ไปยังราษฎรกลุ่มต่างๆ โดยผ่านทางเจ้าขุนมูลนายอีกชั้นหนึ่ง เพื่อจัดหาสิ่งของหรือปฏิบัติงานตามพระประสงค์ อย่างไรก็ตาม เจ้าเมืองและกรมการเมืองต่างๆ สามารถจะเกณฑ์ไพร่สมในสังกัดของตนเพื่อทำงานราชการต่างๆ ภายในหัวเมืองได้ด้วย ปกติแล้วรัฐส่วนกลางจะกำหนดให้ไพร่สมในหัวเมือง จำนวนประมาณ 2 ใน 3

ของไพร่สมในหัวเมืองทั้งหมดเป็นไพร่สำหรับเจ้าเมืองกรมการได้กะเกณฑ์ทำราชการในหัวเมือง ส่วนไพร่สมที่เหลืออีก 1 ใน 3 ให้ทำส่วยต่างๆ ให้กับรัฐส่วนกลางตามที่ต้องการ เช่น ส่วยกระดาน เป็นต้น

สำหรับไพร่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จะถูกเกณฑ์ตั้งแต่งานราชการสงคราม งานต่อเรือ จนกระทั่ง การจัดหาสิ่งของต่างๆ ให้ราชสำนักตามที่ต้องการ ซึ่งพอจะสรุปได้ดังนี้

สำหรับงานราชการสงคราม ส่วนใหญ่จะเกณฑ์ไปรบกับพวกแขกทางหัวเมืองมลายู ดังเช่นกรณีเมืองไทรบุรีเชิงเมือง 2 ครั้ง เมื่อ พ.ศ. 2374 และ พ.ศ. 2381 ไพร่เมืองสงขลาและเมืองพัทลุงก็ถูกเกณฑ์ไปปราบกบฏทั้งสองครั้ง ซึ่งส่งผลกระทบต่อพัทลุงและสงขลาอย่างมาก โดยเฉพาะการปราบกบฏครั้งที่ 2 พ.ศ. 2381 ไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไปรบพ่ายแพ้แตกหนีทัพกันมากมาย นอกจากนี้ไพร่ยังถูกเกณฑ์ให้ต่อเรือรบอีกหลายครั้ง เพราะหัวเมืองทางใต้มีความชำนาญในการต่อเรือและมีไม้ที่เหมาะสมในการทำเรือ คือ ไม้ตะเคียนจำนวนมากอีกด้วย

ส่วนการเกณฑ์สิ่งของเพื่อใช้ในงานส่วนพระองค์และพระราชพิธีต่างๆ เกิดขึ้นอยู่เสมอ สิ่งของที่ต้องประสงค์มีตั้งแต่สิ่งของเล็กๆ น้อยๆ ไปจนถึงการเกณฑ์สิ่งของครั้งใหญ่ที่สุดเพื่อใช้ฉลองกรุงเทพฯ ครบรอบ 100 ปี พ.ศ. 2425 ดังเช่น กรณีสงขลา รัฐเรียกเกณฑ์สิ่งของ 41 ครั้ง ในช่วงเวลา 26 ปี ของที่เกณฑ์มีตั้งแต่สิ่งของพื้นเมืองที่มีอยู่ตามธรรมชาติ จนถึงเครื่องหัตถกรรม เช่น ผ้าทอ เป็นต้น⁴⁹

การที่รัฐส่วนกลางกำหนดให้หัวเมืองแบ่งไพร่สมเป็น 2 พวก อย่างชัดเจน เพราะต้องการให้ไพร่สมจำนวน 1 ใน 3 ซึ่งมีหน้าที่จัดทำส่วยให้รัฐส่วนกลางได้ทำหน้าที่ของตนเต็มกำลัง จึงกำหนดให้ไพร่สมประเภทนี้มีนายหมวดนายกองควบคุมแน่นอน เจ้าเมือง กรมการเมืองจะเกณฑ์ไปทำราชการใดๆ ไม่ได้ทั้งสิ้น ส่วนไพร่สมอีกพวกหนึ่งซึ่งมีจำนวนมากถึง 2 ใน 3 มอบให้เจ้าเมืองและกรมการใช้สอยทำราชการได้เต็มที่ แต่ในทางปฏิบัติ หัวเมืองต่างๆ จะไม่แยกไพร่ทำหน้าที่เป็นส่วนๆ ตามที่รัฐส่วนกลางกำหนด เมื่อถึงคราวที่รัฐส่วนกลางเกณฑ์ ไม่ว่าจะเกณฑ์สิ่งของหรือแรงงานก็จะเกณฑ์ทำราชการทั้งหมด สร้างความเดือดร้อนให้แก่ไพร่อย่างมาก จนต้องร้องเรียนต่อรัฐส่วนกลางให้ช่วยแก้ไขความทุกข์ยากเหล่านี้ ดังเช่นกรณีของเมืองพัทลุง ไพร่ร้องเรียนว่า เมืองพัทลุงมีการเกณฑ์แรงงานและสิ่งของมากกว่าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งสิ่งของที่เกณฑ์นั้นส่วนใหญ่เป็นของที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เช่น กระดาน ไม้ เส้า ชุง ตอก ใต้ ชัน น้ำมันยาง เสื่อ แผง กระจาด สุกร เบ็ด ใก่อ ข้าวสาร โดยปีหนึ่งถูกเกณฑ์ไม่ต่ำกว่า 5 ครั้ง ทุกควัเรือ่น ส่วนเมืองสงขลาจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ เกณฑ์สิ่งของที่มีตามธรรมชาติ เช่น เส้า ไม้ หวาย ใต้ เสื่อ และของอื่นๆ แต่การเกณฑ์แรงงานของเจ้าเมืองสงขลาค่อนข้างเข้มงวด โดยเกณฑ์ไพร่มาเป็นคนรับใช้ในบ้านเจ้าเมืองเป็นกองผีพาย ในกรณีนี้จะมีเงินตอบแทนเล็กน้อย และถ้าผู้ใดขัดขืนการเกณฑ์ บุตรภรรยาจะถูกจองจำแทน⁵⁰ ทำให้ไพร่ประสบความทุกข์ยากและเดือดร้อนอย่างยิ่ง

3. ส่วยสาอากร

ส่วยสาอากร เป็นภาษีที่รัฐเรียกเก็บจากไพร่ตั้งแต่สมัยอยุธยา และใช้เรื่อยมา ก่อนที่จะเปลี่ยนแปลงเป็นภาษีอากรในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วยสาอากร แบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ จังกอบ อากร ส่วย และฤชา ภาษีที่กระทบต่อไพร่ (ชาวนา) มากที่สุดในช่วงนี้ คือ ส่วย และอากรค่านา ซึ่งพอจะกล่าวได้

ดังนี้

ส่วย หมายถึง สิ่งของหรือเงิน ที่รัฐยอมให้บุคคลส่งแทนการเข้าเวร “รับราชการ” ตามระบบศักดินา ส่วยเป็นรายได้สำคัญที่รัฐเรียกเก็บจากไพร่ ในระยะแรกกำหนดให้ไพร่ส่งสิ่งของตามที่รัฐต้องการ และมีในท้องถิ่นนั้น เช่น ดินประสิ่ว ดินบุก หรือของป่าที่หายาก จำพวก กระวาน เป็นต้น ต่อมาเมื่อมีการค้าขายกับต่างประเทศมากขึ้น เงินกลายเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขายที่สำคัญ โดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา รัฐจึงยินยอมให้ไพร่ที่ไม่ประสงค์จะเข้าเวรรับราชการและไม่ต้องการส่งส่วยสิ่งของ ส่งเป็นเงินแทน ตามอัตราที่รัฐกำหนด จึงเกิด “ส่วยเงิน” ขึ้นแทนที่ส่วยสิ่งของ ต่อมาได้ยกเลิกไปเมื่อมีการยกเลิกการเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5

การเรียกเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงเรื่อยมา ตามความจำเป็นของรัฐที่ต้องใช้เงินเพื่อการค้าและพัฒนาประเทศเพิ่มขึ้น ได้มีการปรับปรุงวิธีการเก็บเงินจากราษฎรครั้งสำคัญใน พ.ศ. 2444 (ร.ศ.120) โดยรัฐได้ออก “พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.120” กำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคนที่มีอายุ 18 ปี ถึง 60 ปี ต้องเสียเงิน “ค่าราชการ” ผู้ที่ไม่สามารถจ่ายเงินได้ต้องทำงานทดแทนมีกำหนดไม่เกิน 20 วัน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2462 เงิน “ค่าราชการ” ถูกเปลี่ยนชื่อใหม่ เรียกว่า “เงินรัชชูปการ” และมีการเปลี่ยนแปลงข้อกำหนดการเรียกเก็บ “เงินรัชชูปการ” ในพ.ศ. 2468 โดยเรียกเก็บจากชายฉกรรจ์ทุกคน เฉพาะที่มีอายุระหว่าง 20 ปี ถึง 60 ปี เท่านั้น การเก็บ “เงินรัชชูปการ” ได้ยกเลิกไป เมื่อวันที่ 1 เมษายน 2482 เมื่อมีการประกาศใช้ประมวลรัษฎากร พ.ศ. 2481⁵¹

ตามหัวเมืองต่างๆ ไพร่ต้องเสียส่วยให้รัฐคล้ายคลึงกัน เฉพาะกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะที่สงขลามีไพร่ซึ่งต้องเสียส่วยให้รัฐ 2 กลุ่ม ด้วยกัน คือ กลุ่มแรก ได้แก่ ไพร่ส่วย หมายถึง ไพร่ที่จัดไว้เฉพาะสำหรับทำส่วยซึ่งมี 2 กอง คือ ส่วยกองนอกหรือส่วยสรรพเหตุ และส่วยทองบุตรจีน ไพร่กลุ่มนี้ถ้าไม่ต้องการทำส่วยให้รัฐ โดยยอมเสียเงินแทน จะต้องเสียเงินคนละ 7 บาท ต่อปี ส่วนกลุ่มที่สอง คือ ไพร่สม ที่สังกัดเจ้าเมืองกรมการ ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ส่วน 2 ส่วนแรก มอบให้เจ้าเมืองกรมการใช้ในส่วนราชการ อีก 1 ส่วน เกณฑ์ไปตัดกระดานให้รัฐส่วนกลาง จึงเรียกว่า “ส่วยกระดาน” ต่อมาภายหลังรัฐอนุญาตให้เสียเงิน แทนการตัดกระดาน เรียกว่า “ส่วยแทนกระดาน” ไพร่ประเภทนี้ไม่จัดเป็นไพร่ส่วย ยังถือว่าเป็นไพร่สม ดังนั้นอาจจะต้องไปทำราชการอื่นๆ นอกเหนือจากการตัดกระดานก็ได้ ไพร่สมถ้าหากไม่ต้องการรับราชการ ก็ต้องเสียเงินให้รัฐ คนละ 7 บาท ต่อปี เช่นเดียวกัน⁵² ในปี พ.ศ. 2441 รัฐได้รวมส่วยประเภทต่างๆ เข้าด้วยกัน เรียกว่า “ส่วยรายเฉลี่ย” ซึ่งต่อมาเรียกว่า “เงินค่าราชการ” และเรียกว่า “เงินรัชชูปการ” ในพ.ศ. 2462 สำหรับมณฑลนครศรีธรรมราช รัฐเก็บเงิน “ค่าราชการ” คนละ 4 บาท ในปี พ.ศ. 2448⁵³

การเก็บส่วย หรือ “เงินค่าราชการ” หรือ “เงินรัชชูปการ” ในเวลาต่อมา สร้างความเดือดร้อนให้แก่ไพร่อย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะถูกเจ้าเมืองกรมการเรียกเก็บส่วยเกินอัตราที่รัฐกำหนดไว้แล้ว ยังใช้อำนาจหน้าที่ข่มขู่ กักกัน หน่วงเหนี่ยวไพร่ จนไพร่เกิดความเกรงกลัว ต้องหลบหนีการเก็บส่วย โดยเฉพาะการเก็บ “เงินค่าราชการ” ที่ชาวบ้านเรียกว่า “เสียค่าตัว 4 บาท” บางคนไม่มีให้ ต้องหนีไปอยู่ในท้องที่อื่น หรือหนีไปอยู่ในป่า เพราะเงิน 4 บาท มีมูลค่ามาก เท่ากับราคาวัว 1 ตัวทีเดียว⁵⁴

หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจของคนทะเลสาบสงขลา

4. อากรค่านา

อากรค่านาเป็นภาษีที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎร ผู้ได้ประโยชน์จากการทำกินในที่ดินของรัฐ โดยการเก็บค่านาในสมัยก่อน เรียกเก็บเป็น “หางข้าว” ไร่ละ 2 ถัง ทั้งนี้ราษฎรจะต้องนำข้าวมาส่งที่ฉางหลวงในกรุงเทพฯ หรือฉางหัวเมืองแล้วแต่กรณี ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ยกเลิกการเก็บอากรค่านาเป็น “หางข้าว” และโปรดให้เก็บค่านาเป็นเงินแทน โดยเก็บไร่ละสสิ่งเพียงเท่ากันทั้งนาคูโค (นาที่ทำได้ที่น้ำฝนและน้ำท่า) และนาฟางลอย (นาที่ทำได้ที่เฉพาะน้ำฝนเพียงอย่างเดียว) ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงปรับปรุงการเก็บเงินค่านาอีกครั้งหนึ่ง เพราะทรงเห็นว่า การเก็บค่านาคูโคไร่ละ 1 สสิ่ง 1 ฟื้อง ตามเนื้อที่ในตราแดง ไม่เป็นการยุติธรรม เพราะนาฟางลอยซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ที่ดอน เมื่อน้ำท่วมจะเสียหายน้อยกว่า แต่เสียค่านาเท่ากัน จึงทรงให้ลดการเก็บเงินค่านาคูโคเหลือเพียงไร่ละ 1 สสิ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2395 เป็นต้นมา ส่วนนาฟางลอยให้เก็บไร่ละ 1 สสิ่ง 1 ฟื้อง ตามเนื้อที่นาที่ทำได้เช่นเดิม ในขณะที่เดียวกันก็ทรงปรับเปลี่ยนวิธีการเก็บเงินค่านาใหม่ โดยให้ข้าหลวงกรมมนาและเจ้าเมืองกรมการไปเดินประเมินนาเก็บค่านาจากราษฎรโดยตรง ทำให้ชาวนาไม่ต้องเสียเวลาต้องเดินทางไปเสียเงินค่านาที่เมืองหลวงหรือหัวเมืองเหมือนเช่นในอดีต

การเก็บเงินค่านา ที่รัฐมอบอำนาจให้เจ้าเมืองกรมการมีอำนาจดำเนินการมากยิ่งขึ้น มีผลให้เกิดการฉ้อโกง และกดขี่ข่มเหงชาวนา ทั้งการเก็บเงินอัตราที่รัฐกำหนดและการกักขังลงโทษชาวนาเพื่อบีบบังคับให้เสียค่านา เช่นเดียวกับการเรียกเก็บส่วย สร้างความทุกข์ยากให้ชาวนาอย่างแสนสาหัส

เจ้าเมืองกรมการ สร้างความทุกข์ยากให้ชาวนาหลายรูปแบบ เริ่มตั้งแต่การเก็บส่วย ถ้าไพร่เสียส่วยไม่ครบตามจำนวน จะถูกกักตัวไว้ และถ้าไพร่ไม่มาเสียส่วยตามกำหนด เจ้าหน้าที่ของรัฐจะจับตัวบุตรชายหญิงมาหักไว้เพื่อเร่งรัดหนี้ เป็นที่เวทนายิ่งนัก⁵⁵

นอกจากนี้เมื่อเจ้าหน้าที่ไปเก็บส่วยและอากรค่านา จะมีการปลุกทำเนียบเพื่อเป็นที่พักของแม่กอง ไพร่ทุกคนต้องเสียเงินซื้อเสา ซื่อไม้ ซื่อจาก คนหนึ่งตั้งแต่ 2 อัฐ ถึง 4 อัฐ ตาม แต่ฐานะของตน และถ้าแม่กองมาตั้งเก็บส่วย ณ ตำบลใด จะต้องเกณฑ์คนในที่นั้น มานั่งยามรักษาเงิน ถ้าไม่มาต้องเสียเงินคนละ 10 อัฐ

พฤติกรรมของเจ้าเมืองกรมการเมือง ยังซ้ำเติมไพร่โดยการทุจริตในการเก็บส่วยและอากรค่านาด้วยการเรียกเก็บเงินเกินอัตราที่รัฐกำหนด โดยอ้างว่าเป็นส่วนค่าเหนื่อยของแม่กอง

การเก็บเงินโดยมิชอบนี้ จะเก็บกันอย่างเปิดเผย เช่น กรณีการเก็บเงินค่านาของชาวนาเมืองพัทลุง พระยาสถาปัตย์ ได้รายงานรัชกาลที่ 5 ดังนี้

“...ค่านาราชฎรว่าเสียสี่ไร่ต่อ 1 เหยียด แต่ใบเสร็จจดว่า เก็บไร่ละ 24 อัฐ ข้าพระพุทธเจ้าบอกแก่ราชฎรว่า...ถ้าจำนวนเงินในใบเสร็จไม่ตรงกับจำนวนเงินที่เสียอยู่ยอมให้เสีย ก็ถ้าไร่ละ 24 อัฐ 4 ไร่ ก็เป็นเงิน 6 สสิ่ง ไม่ถึง 1 เหยียด ทำไม่จึงยอมเสียเล่า ราชฎรตอบว่าถ้าพูดขึ้นละก็แยเขาใส่ชื่อละ...⁵⁶ ต้องเสียค่าชื่ออีก 8 อัฐ ข้ารายยังต้องอับอายด้วย ส่วนส่วยรายเฉลี่ยแม่กองก็เรียกเงินเพิ่มเติมจากราชฎรอีกคนละ 24 อัฐ บ้าง 48 อัฐ บ้าง จนถึง 1 บาท ตาม ฐานะมีจนของแต่ละคน⁵⁷ ทำให้เจ้าหน้าที่ได้รับเงินเพิ่มเพื่อใช้จ่ายส่วนตัว วันหนึ่ง 50 เหยียด ถึง 100 เหยียด⁵⁸

การเก็บส่วยรายเฉลี่ยและอากรค่านา ตลอดจนการทุจริตของเจ้าหน้าที่ เป็นภาระที่หนักหน่วงแก่ไพร่โดยเฉพาะชาวนาเป็นอย่างยิ่ง เกิดความทุกข์ยากขัดสนจนไม่มีเงินจะเสีย บางส่วนต้องทิ้งไร่นา ภูมิลำเนาหนีไปเป็นโจรผู้ร้าย⁵⁹ บางส่วนหนีไปเมืองไทรบุรี ดังเช่น กรณีบ้านพะตง เมืองสงขลา เดิมมีบ้าน 70 หลังคา มีสวนผลไม้อุดมสมบูรณ์ แต่ไม่มีเงินเสียส่วยรายเฉลี่ยและอากรค่านา เกรงว่าจะถูกจับกุม จึงอพยพหนีไปเมืองไทรบุรีใน พ.ศ. 2436 เป็นต้น บ้านเรือนไร่นาที่มีอยู่ก็ถูกริบเป็นของเจ้าเมือง⁶⁰ ส่วนราษฎรที่อยู่ในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาที่อยู่ในสภาพยากจน และเกรงกลัวกรมการเจ้าหน้าที่อย่างมาก เมื่อกรมการเจ้าหน้าที่หรือผู้ใดที่ใส่รองเท้า ถูเท้า ใส่เสื้อ สวมหมวก เดินผ่านจะนั่งราบลงบนถนนด้วยความเกรงกลัว เมื่อคนเหล่านั้นเดินผ่านไปแล้วจึงได้ลุกเดินต่อไป⁶¹

ผลประโยชน์ที่ได้จากการเก็บส่วยสาอากร ไม่ได้นำมาตอบสนองความจำเป็นทางด้านเศรษฐกิจ แต่นำไปเป็นประโยชน์ของรัฐส่วนกลาง เจ้าเมืองและกรมการเมือง ไม่มีการทำนุบำรุงความเจริญ ความสงบเรียบร้อยของชุมชน ปล่อยให้มิโจรผู้ร้ายชุกชุม เจ้าหน้าที่กรมการจะลงไปดูแลเฉพาะช่วงระยะเวลาเก็บส่วยและอากรค่านาเท่านั้น ทำให้ไพร่มองว่ารัฐแสวงหาผลประโยชน์แต่เพียงฝ่ายเดียว โดยไม่ดูแลความทุกข์ยากของพวกตน ความรู้สึกที่มีต่อรัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐจึงเป็นไปในแง่ลบ

ดังนั้นพอสรุปได้ว่า สภาพเศรษฐกิจของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาในช่วงนี้ เป็นเศรษฐกิจพอเพียงชีพในระบบศักดินา มีวิธีการผลิตแบบดั้งเดิม มีจุดมุ่งหมายการผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัว เป็นสำคัญ อาจมีการซื้อขายเล็กๆ น้อยๆ บ้างเพื่อแลกเปลี่ยนกับสิ่งจำเป็น ส่วนชุมชนในสังคมเมือง จะมีการค้าขายแบบเศรษฐกิจการค้าตามระบบทุนนิยม แต่การก่อตัวของทุนนิยมเป็นไปอย่างเชื่องช้า ไม่เกิดนายทุนอิสระ เพราะกำไรที่เกิดจากการค้าขายไม่ได้นำมาผลิตซ้ำ แต่นำไปใช้จ่ายด้านการรักษาระบบศักดินาให้คงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีมากกว่า สำหรับความสัมพันธ์ทางการผลิตมี 2 ส่วน คือ ส่วนบนเป็นความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชน โดยเจ้าเมืองกรมการซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐเอารัดเอาเปรียบ ขูดรีดผลผลิตส่วนเกินของชาวนาในรูปของแรงงาน ส่วยและอากรค่านาแต่เพียงฝ่ายเดียว โดยจงใจละทิ้งการดูแลทุกข์สุขของชาวนา ส่วนล่างเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน การถูกละเลยและทอดทิ้งจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ทำให้ชาวนาและชุมชนต่างๆ ต้องรวมตัวกันช่วยเหลือตัวเอง เกื้อกูลซึ่งกันและกัน มีน้ำใจที่ดีงามและเอื้ออาทรต่อกัน และร่วมกันสร้างเครือข่ายเพื่อปกป้องและพิทักษ์ชีวิตทรัพย์สินของกันและกันมากกว่าจะพึ่งอำนาจรัฐ

บันทึกท้ายบท

¹ ปณัญญา ธนศวร และคณะ, **แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา**, เอกสารวิชาการ เลขที่ 02/07/41, กองวางแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2541, หน้า 2.

² ทิวา ศุภจรรยา, "สภาพภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา," สัมมนาทางวิชาการ **พัทลุงศึกษา: พัฒนาการสังคมและวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา** 23-25 สิงหาคม 2536 ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, ไม่มีเลขหน้า.

³ ปณัญญา ธนศวร และคณะ, **เรื่องเดิม**, หน้า 4, และ "ข้อมูลจำเพาะ," **วารสารทักษิณคดี** 3, 1 (ตุลาคม - มีนาคม พ.ศ. 2535-2536), หน้า 16.

⁴ ทิวา ศุภจรรยา, เรื่องเดิม, ไม่มีเลขหน้า. และไพโรจน์ สิริตากรณ์ และอังสนีย์ ขุนหปราน, “ทะเลสาบสงขลา,” **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** 7(2542), หน้า 3057-3074.

⁵ นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว, “รอบทะเลสาบสงขลา: ในความทรงจำของเขมานันท์,” **เมืองโบราณ** 26, 1 (มกราคม-มีนาคม 2543), หน้า 74.

⁶ เคลือบ สุวรรณรัตน์ อายุ 61 ปี และโรจน์ หนูแดง อายุ 50 ปี, **เสวนากลุ่มชาวหาดำบลพญาขัน**, วันที่ 14 มีนาคม 2545.

⁷ อมรา ศรีสุชาติ และธราพงศ์ ศรีสุชาติ, “ชุมชนสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ รัฐโบราณในภาคใต้,” **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** 5(2542), หน้า 2115-2117 และ 2120, และยงยุทธ ชูแว่น, “ลักษณะทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์,” ใน ยงยุทธ ชูแว่น, บรรณาธิการ, **โลกของกลุ่มทะเลสาบรวมบทความว่าด้วยประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นลุ่มทะเลสาบสงขลา** (พระนคร: สำนักพิมพ์นาค, 2541), หน้า 64.

⁸ ยงยุทธ ชูแว่น, เรื่องเดิม, หน้า 65.

⁹ **อนุสรณ์เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรจังหวัดพัทลุง** (พัทลุง: โรงพิมพ์พัทลุง, 2502), หน้า 10-13.

¹⁰ ครูสภา, **พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2506), หน้า 28.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹² สัมภาษณ์ ปกรณ์ พงศ์จันทร์เสถียร อายุ 62 ปี, วันที่ 15 มีนาคม 2545 และกลิ่น คงฤทธิ อายุ 74 ปี, **เสวนากลุ่มชาวหาดำบลแพรกหา** วันที่ 14 มีนาคม 2545.

¹³ สัมภาษณ์ ปกรณ์ พงศ์จันทร์เสถียร อายุ 62 ปี, วันที่ 15 มีนาคม 2545.

¹⁴ กลิ่น คงฤทธิ อายุ 74 ปี, ประจวบ เพชรสังข์ อายุ 62 ปี, ประเสริฐ หวานสง อายุ 51 ปี และแตงนันทรัตน์ อายุ 59 ปี, **เสวนากลุ่มชาวหาดำบลแพรกหา**, วันที่ 14 มีนาคม 2545.

¹⁵ สัมภาษณ์เอื้อน ทองสันตติ อายุ 73 ปี, วันที่ 23 มิถุนายน 2544, ต้วน แดงช่วง อายุ 72 ปี, **เสวนากลุ่มชาวหาดำบลนาปะขอ** วันที่ 6 ตุลาคม 2544 และวิมล คำศรี, **วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา** (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540), หน้า 61-64.

¹⁶ เคลือบ สุวรรณรัตน์ อายุ 61 ปี, **เสวนากลุ่มชาวหาดำบลพญาขัน**, วันที่ 14 มีนาคม 2545.

¹⁷ สัมภาษณ์ปรากฏ สุวรรณรัตน์ อายุ 70 ปี, วันที่ 5 มกราคม 2545 และ เคลือบ สุวรรณรัตน์ อายุ 61 ปี, **เสวนากลุ่มชาวหาดำบลพญาขัน**, วันที่ 14 มีนาคม 2545.

¹⁸ ประพัฒน์ จันทร์อักษร อายุ 63 ปี, เวทีชาวบ้านเรื่อง “**เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา**”, วันที่ 31 มีนาคม 2545.

¹⁹ สุภา เพชรภาค อายุ 64 ปี และกลิ่น คงฤทธิ อายุ 74 ปี, เวทีชาวบ้านเรื่อง “**เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา**”, วันที่ 31 มีนาคม 2545.

²⁰ สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, “พรณข้าวพื้นเมืองภาคใต้,” **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** 10 (2542), หน้า 4841-4843.

²¹ กลิ่น คงฤทธิ อายุ 74 ปี, เวทีชาวบ้านเรื่อง “**เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา**”, วันที่ 31 มีนาคม 2545.

²² สัมภาษณ์เชือน ศิวโรจน์ อายุ 82 ปี, วันที่ 4 ตุลาคม 2544.

²³ พอดตา แก่นแก้ว, **ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนัง พ.ศ. 2439-2525**, (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 37 และสุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, “ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้,” ใน **สุธิวงศ์: ที่ระลึกเกษียณอายุราชการ 2539** (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2539), หน้า 117.

- 24 คลิ่ง พูนยิ้ม อายุ 94 ปี และเอื้อน ทองสันตติ อายุ 73 ปี, **เสวนากลุ่มชาวนาดำบลคลองแดน**, วันที่ 23 มิถุนายน 2544.
- 25 กลั่น คงฤทธิ อายุ 74 ปี และเอื้อน ชุมทอง อายุ 65 ปี, เวทีชาวบ้านเรื่อง “**เศรษฐกิจชาวนาดำบลน้ำทะเลสาบสงขลา**”, วันที่ 31 มีนาคม 2544.
- 26 คลิ่ง พูนยิ้ม, อายุ 94 ปี, **เสวนากลุ่มชาวนาดำบลคลองแดน**, วันที่ 23 มิถุนายน 2544.
- 27 กขจ. ร.5 ม50 /2 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ของพระวิจิตรวรสาสน์ ร.ศ. 115, หน้า 24.
- 28 **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525**, หน้า 609.
- 29 กลั่น คงฤทธิ อายุ 74 ปี, จวน ชูยัง อายุ 62 ปี, ประจวบ เพชรสังข์ อายุ 62 ปี, **เสวนากลุ่มชาวนาดำบลแพรกหา**, วันที่ 14 มีนาคม 2545.
- 30 หวน แก้วเมฆ อายุ 82 ปี, **เสวนากลุ่มชาวนาดำบลจองถนน**, วันที่ 15 มีนาคม 2545.
- 31 สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์, “ข้อจำกัดและปัจจัยทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาชุมชนรอบลุ่มทะเลสาบสงขลา,” **วารสารทักษิณคดี** 3, 1 (ตุลาคม-มีนาคม 2535-2536), หน้า 59-62, เรียงชัย ต้นสกุล, “ทะเลสาบสงขลาศักยภาพในการพัฒนา,” **วารสารทักษิณคดี** 3, 1 (ตุลาคม-มีนาคม 2535-2536), หน้า 42-43, และวินัย สุภาใส, “ภูเขา หุบเขา และทะเล: วิถีแห่งความสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา,” ใน ยงยุทธ ชูแว่น บรรณาธิการ, **โลกของกลุ่มทะเลสาบสงขลา**, เรื่องเดิม, หน้า 118-119.
- 32 ครูสภา, เรื่องเดิม, หน้า 28.
- 33 เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
- 34 กลั่น คงฤทธิ อายุ 74 ปี, แดง นันทรัตน์ อายุ 59 ปี, จวน ชูยัง อายุ 67 ปี, ประจวบ เพชรสังข์ อายุ 62 ปี, **เสวนากลุ่มชาวนาดำบลแพรกหา**, วันที่ 14 มีนาคม 2545.
- 35 ห้องเลี้ยง ชมเชย อายุ 81 ปี, **เสวนากลุ่มชาวนาดำบลบ้านใหม่**, วันที่ 5 มีนาคม 2545.
- 36 ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ฆานิกโรประดิษฐ์, **เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต** (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2540), หน้า 83-84.
- 37 เรื่องเดียวกัน, หน้า 95-96.
- 38 ครูสภา, เรื่องเดิม, หน้า 24-25.
- 39 เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.
- 40 กขช. มร 5 ม/50/2 (ม47/19) รายงานตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ของ พระยาสุมนัยวินิต ร.ศ. 117, หน้า 29 — 30.
- 41 สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์, “ออกปาก-กินวาน,” **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** 18 (2542), หน้า 8858-8859.
- 42 สัมภาษณ์ปรกรณ์ พงศ์จันทร์เสถียร อายุ 62 ปี, วันที่ 15 มีนาคม 2545, และประพัฒน์ จันทร์อักษร อายุ 63 ปี, เวทีชาวบ้านเรื่อง “**เศรษฐกิจชาวนาดำบลทะเลสาบสงขลา**”, วันที่ 31 มีนาคม 2545.
- 43 จรัล ตัวงเอียด อายุ 55 ปี, **เสวนากลุ่มชาวนาดำบลพญาขัน**, วันที่ 14 มีนาคม 2545.
- 44 ห้องเลี้ยง ชมเชย อายุ 81 ปี, **เสวนากลุ่มชาวนาดำบลบ้านใหม่**, วันที่ 5 มีนาคม 2545.
- 45 สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์, “ออกปาก-กินวาน,” เรื่องเดิม, หน้า 8863.
- 46 สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์, “เกลือ,” **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** 1 (2542), หน้า 468.
- 47 ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2533), หน้า 19.
- 48 ยงยุทธ ชูแว่น, เรื่องเดิม, หน้า 72-77.
- 49 สงบ ส่งเมือง, “เกณฑ์,” **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** 1 (2542), หน้า 459-463.
- 50 กขช.ร.5ม.2 14/12 รายงานพระยาสุภะดี เรื่อง ตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. 113, หน้า 173, 246.

⁵¹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน บุญรอด (แก้วกันหา) ชลาภักษ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)," ใน จักรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะ รังสรรค์, บรรณาธิการ, **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. 2484** (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 88-104, และรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, **ภาษีอากรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย** (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า 181-184.

⁵² ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สงบ ส่งเมือง "ส่วย", "ส่วยแทนกระดาน", "ส่วยสรรพเหตุ" และ "ส่วยทองบุตรจีน", **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** 16 (2542), หน้า 7847-7854.

⁵³ สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, "คำราชการ," **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** 3 (2542), หน้า 1036.

⁵⁴ จวน ชูยั้ง อายุ 67 ปี, **เสวนากลุ่มชานาตำบลแพรกหา**, วันที่ 14 มีนาคม 2545. และเคลือบ สุวรรณรัตน์ อายุ 61 ปี, โรจน์ หนูแดง อายุ 50 ปี, **เสวนากลุ่มชานาตำบลพญาขัน**, วันที่ 14 มีนาคม 2545.

⁵⁵ กจข ร.5 ม.2 14/12, เรื่องเดิม, หน้า 226.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 221.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 234.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 258-259.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 174-175.

